

Bacsikai Sándor

A Lefkovits-saga

Ha az ember históriát ír, nagyon fontos, hogy pártokívüli legyen. Ez elég nehéz: lehetetlen elszakítani a tények magyarázatát az egyéni felfogásától. Volt New Yorkban egy egyetemi tanárom, Rabbi Abraham I. Cutler; Brooklynban, az Eastern Parkway környékén volt egy modern ortodox temploma. Eredetileg ukrain volt, jesivába járt, utána Varsóban modern hébert tanult. Héberül adott elő, különben a legtöbb tanuló izraeli volt, én voltam talán az egyetlen európai. Cutler rabbi a Rási¹ bibliamagyarázatait tanította elemi fokon, miután a legtöbb tanítvány nem ismerte a tananyagot. Mindegy, nekem is részt kellett venni az órán. Érdekes héberje volt. Úgy látszik, a tanulók mosolyoghattak az anyagon, mert rájuk szólt: *Ál tá áminu rák b'ádónáj*, „Ne higgyetek, csak az Istenben!” – és hozzátette: „De kötelesek vagytok megérteni, hogy Rási mit mond.” Nekem szöveget ütött a fejemben, mennyire igaza van: Ahhoz, hogy megértsem másnak a felfogását, meg kell próbálnom beleképzelni magamat az ő gondolatmenetébe.

Jó sok évvel ezelőtt a williamsburgi „Bécsi” bész hamidrosban kérdezte tőlem egy Richter Charles nevű, bécsi származású idős ember, hogy olvastam-e az *Aguda Observer* című folyóiratának a cikkét, amely Mendelssohn Mózes² dicsérei és egy későbbi cikket, mely elítéli. Mondtam, hogy én az *Observer* nem olvasom, én a *Dasz Jiddise Vort* folyóiratra fizetek elő, és ott ilyen cikket nem láttam. De hozzátettem, hogy alapjában elítélem Mendelssohn tevékenységét, és különböző rabbiknak a véleményére hivatkoztam. Szegény Richter bácsi majdnem felrobbant a dühtől. Ez nekem nagyon fáj, mert ő egy becsületes, vallásos és sok jót tevő ember. Azután bizonyította, hogy az idézeteim nem stimmelnek, és hozzátette: Bécs városát minden oldalon hegyek veszik körül. Ha az emberek a hegyekről Bécs felé néznek, minden oldalról más képet fognak látni, de mindegyikről Bécs városát látják. Be kell vallanom, hogy Mr. Richternek igaza van.

Ha egy történész kutat egy témát, akkor kötelessége megértenie annak a korszaknak vagy csoportnak a gondolkodását, felfogását. Ha történész vagyok, akkor például meg kell megértenem, hogy miért viselkedtek a neológok így és úgy, akár teszük nekem, akár nem. Ez pedig igen nehéz munka.

*

Én harmadik gyermekként születtem. Az idősebb nővérem neve Edit, zsidó neve Peszl; a fiatalabbik nővérem Vera, zsidó neve Szará Frümet. Apám neve néhai Lefkovits Miksa, Max, a zsidó nevén Mordecháj, a szülei Mardchenak hívták; anyám neve néhai Kaufmann Gáli, de általában Katónak szólították. A mama egy különleges, intelligens és okos asszony volt. Mindig segített a betegeken, szegényeken, elhagyott embereken, mindenkihez volt egy jó szava. Amikor az apja, néhai Kaufmann Gyula, zsidó nevén Juda, 1914 végén, mindössze ötvenéves korában meghalt, a mama, a legkisebb gyerek, csak hároméves volt. A nagypapa a pozsonyi jesiván tanult, komoly talmud-tudósnak számított. Elismert jóság volt, nemcsak az anyámtól, nagynénimtől, apai nagyapámtól, de idegenektől is sok jót hallottam róla. Igen vallásos ember volt, például szombaton és ünnepnapokon csak a szent nyelven, héberül beszélt, soha nem engedte lefényképezni magát, hétfőn és csütörtökön szokott böjtölni. Az emberek egy lámed-vov cáddiknak tartották, a harminchat jámbor ember egyikének, akik a tradíció szerint a világot tartják. Az unokabátyám, Fischmann Juda mesélte, hogy annak idején, amikor a fia vőlegény lett Jeruzsálemben, elment bemutatkozni Welcz rabbihoz³, aki a menyasszony nagyapjának a sógora volt. Beszélgetnek, és kérdezi tőle a rabbi, hogy ki volt az apja. Reb Pinchesz Fischmann Jászkarajenőről, válaszolta az unokabátyám. Erre Welcz rabbi megjegyezte, hogy jól ismerte őt. És ki volt a mamája? Mondta az unokabátyám, hogy a komáromi Kaufmann Judának a leánya. Erre Welcz rabbi felállt, és azt mondta, fel kell neki állni, mert Reb Jide Kaufmann egy *cáddik jeszajd ajlom* volt, azaz olyan cáddik, jámbor, aki egyik alappillére a világnak.

A nagymama szintén különleges nő volt, vallásos, jóságos. Szegényt hetvenhat éves korában, gázkamrában ölték meg, a komáromi deportáltakkal együtt. *Hásém jümkajm domom!* Az Örökkévaló bosszulja meg ártatlanul kiontott vérüket!

Engem a születési anyakönyv szerint Lefkovits Gyulának hívnak. A családban Öcsi voltam. Bécsben és később Amerikában a Juliust, a Gyula német-angol formáját használtam. Amikor amerikai állampolgár lettem, fölvettem a héber nevemet, a Judát, és középső névnek meg Kaufmannt írtam be. Megkérdezte a bíró, hogy miért változtatom

meg a nevemet. Elmagyaráztam, hogy az igazi, a zsidó nevem Juda, csak a magyar törvény kötelezte az úgynevezett naptári név viselését. A Kaufmannt pedig azért iktattam be, mert a mamám Kaufmann leány, és a holokausztban mindkét bátyja elpusztult, legyen, aki viselje a családnevüket.

Mikor Jákob megáldotta a fiait, Judát *gür árjé*-hoz, az oroszlánkölyökhöz hasonlította. Ezért a Juda csatolt neve Árje, „Oroszlán”, ami jiddisül Löb, Léb, Lájb, és a beceneve Löbl, Lébl, Lájbl, azaz „Oroszlánocská”. Tulajdonképpen a Lefkovits név értelme „a Lefkó fia”, „a Lájbl fia”, „az Oroszlánka fia”; olyan vezetéknév, mint a Berkovits („Berkó fia” vagy „Berl fia”, „a Medvécske fia”) vagy a Herskovits („a Herskó fia”, „a Hersl fia”, „az Őzike fia”), melyekben egyaránt vannak jiddis és szláv elemek. Az effajta nevek gyakoriak voltak a történelmi Északkelet-Magyarországon, ahol szláv lakosság élt, és azok között is, akik Galíciából jöttek Magyarországra. Ezek szerint az őszám, aki felvette a Lefkovits nevet, egy bizonyos Lefkónak, azaz Juda Lájbnak volt a fia. Ez a Lefkó bizonyára az üknagyapám, Lefkovits Rűvén Dov Ber (Rubin Berkó Bernát) nagyapja lehetett. A negyvenes évek elején, mikor a magyar hadseregből kirakták a zsidókat, hoztak egy törvényt hosszú névsorral, hogy nem lehet magyar tiszt, akinek a családi neve vagy az anyjának a családi neve ez és ez. A nevek között a Lefkovits is szerepel. A magyar hatóságok tisztában voltak a nevek eredetével...⁴

A mi családfánk egyes ágait évszázadokig lehet visszavezetni. Az elődök egy része az Osztrák–Magyar Monarchia területén élt, de természetesen, mint minden zsidó család, nemzetközi is – Portugáliától Oroszorszáig, majdnem minden európai országban voltak őseink. Meg kell jegyezni, hogy ha egy-egy említett személynél jelezni fogom a családi kapcsolatot, azt nem felvágásból teszem, hanem azért, mert a családkutatás az egyik hobbim.

Az apai nagyapám 1869-ben, Felsőregmecen született, nem messze Sátoraljaújhelytől, Krausz Sámuel kovácsvágási rabbi volt a mohél. A dédpapám idejében a Hegyköz apró falvaiban még kevés zsidó élt; de a zsidó nem ivott, a zsidó megbízható volt, ezért a földbirtokosok mindig a zsidónak adták a kocsmabérletet, engedélyt a bormérésre.

1869-ben volt egy népszámlálás Abaúj és Zemplén megyében⁵, és a listán a dédpapám is szerepel. Be van jegyezve, hogy „Felső Regmetz, 52. házszám” (utcanév nem volt); a lakás a földszinten van, mely egy szoba, egy kamra, ami csupán lakásra szolgál; lakók neve: Lefkovits József, férfi, született 1824, Mózes vallású, nős, korcsma bérlő, születési helye Abaúj, F. Reg., honossága helybeli, írni-olvasni

tud. (A dédpapa Józsefnek van beírva Juda helyett, és nem 1824-ben, hanem 1833-ban született Filkeházán, nem messze Regmectől.) Felesége neve: Altmann Pepi, a zsidó neve Peszl, Edit nővérem utána van nevezve; 1908-ban halt meg Kisvárdán (mikor 77-ben ott jártam, nem találtam meg a sírját). Gyerekek: Hani, nő, hároméves hajadon; Márk, férfi, csecsemő. Ez a csecsemő a nagypapám. A zsidó neve Májer, Meir volt. Amikor vőlegény lett, mivel az apósát is Májernak hívták, hogy a két név ne egyezzen, régi zsidó szokás szerint hozzáadták a Májérhez a Chajim nevet, így lett a nagypapa Májer Chajim Lefkovits.

A Lefkovits dédszüleimnek volt több gyereke is, de csak Hani és a nagypapám nőtt fel, akkoriban nagyon magas volt a gyermekhalálozás. Amikor a dédpapa harmincéves korában, 1873 nyarán meghalt a kolerajárványban, a nagypapám csupán négyéves volt. Azután elkerült Felsőregmectől, hat elemi végzett Sárospatakon, és héderbe járt. El lehet képzelni, hogy szegény gyerekek milyen nehéz lehetett felküzdeni magát, már hétévesen más gyerekeket tanított, hogy valami megélhetése legyen, hogy kapjon ennivalót.

A nagypapa huszonöt éves koráig különböző jevivákban tanult, volt haszid helyeken, Nyírtasson, a tassi rebbe vejénél, Menáchem Brodynál⁶, aki később nagykallói rabbi lett, és nem sokkal volt idősebb, mint a nagypapám; utána Kisvárdán tanult, az „Arigesz Habajszem”-nél⁷, aki nagybácsija volt az anyai nagymamámnak. Azután hosszú éveken át Dunaszerdahelyen tanult, a híres gaon, Juda Aszód fiánál, Aszód Áron Sámuel rabbinál⁸. Az már *ajberlender*, nem haszid hitközség volt.

A nagypapának bóher korában is voltak tanítványai. Egyikük, Paskusz Mózes úr, aki dunaszerdahelyi születésű volt, később Pesten fontos tisztséget viselt, a forradalom után ő volt az Ortodox Tagozat elnöke⁹.

A nagypapa egy tanult, intelligens ember volt. Például amikor Szerdahelyen tanult, elment az ot-tani paphoz leckéket venni, hogy tökéletesítse némettudását, és azután Goethét szavalt. Szóval nagyon vallásos, de a világiakban is jártas ember volt. Megmaradt néhány szép fogalmazású magyar, német és jüdisch-deutsch levél tőle, olyanok a betűi, mint a gyöngyszemek.

Egész érdekes, hogyan lett a nagypapa sakter, azaz hitközségi metsző, vizsgáló és kántor: árván nőtt fel, huszonöt éves korában nősült, elvette egy másod-unokatestvérét, az aránylag jómódú apósának volt korcsmája és valami földje az Ung (később Zemplén) megyei Vinna-Bankán, Nagymihálytól talán hat kilométerre. Természetesen a nagypapa

kapott hozományt, nyitott belőle egy vegyeskereskedést Homonnán, de úgy látszik, nemigen tudta vezetni, mert még egyszer kért hozományt, utána teljesen tönkrement. Mivel jól tudott tanulni, szép hangja és ügyes keze volt, elhatározta, hogy sakter lesz. Levizsgázott, majd Komárom mellé, Nagyigmándra került sakternek (ott híres keserűvízforrás van, egy időben az anyám legfiatalabb nagybátyja reprezentálta a palackozó vállalatot), onnan egy év után elkerült Boldogasszonyba, német nevén Frauenkirchenbe, a „hét hitközség”¹⁰ egyikébe. Ő lett a fiatal sakter és kántor, mert volt egy idősebb sakter is, Kohn József, akiről később lesz még szó.

Amikor 56-ban elmenekültem Magyarországról, voltam Boldogasszonyban, ami vagy hat kilométerre van a magyar határtól. Elindultunk keresni, hogy van-e zsidó a környéken, egyet találtunk is, Rosenfeld Pál urat Boldogasszonyban, ő adott kölcsön pénzt nekünk, és megmutatta, honnan indul Bécsbe az autóbusz. Akkoriban az egykori burgenlandi „hét hitközség” helyeiben összesen talán öt-hat zsidó élt. Ezek a hitközségek közel négyszáz évig léteztek, amíg Hitler el nem intézte őket.

A nagypapa kilenc évig volt boldogasszonyi sakter és kántor, a papa ott született 1903-ban. 1909-ben felkerültek Budapestre. Egy ideig a Dob utca 10.-ben laktak, a zsidók által Rombachnak mondott Rumbach Sebestyén utca sarkán, a második emeleten. Abban az időben arrafelé sok öreg ház volt, de talán ez volt a legöregebb, azt mondták, hogy Mária Terézia idejében kaszárnya volt. A Dob utca 10. egy tipikus zsidó nyomortanya volt, óriási kétemeletes, pocsek épület, három udvarral. Amikor 56-ban elmenekültünk, a ház üresen állt, alá volt dúcolva, nehogy összedűljön. Később lebontották, és valami ipari vállalat épült a helyén.

A zsidók akkor még az Orczy-templomban¹¹ imádkoztak. A Kazinczy utcában volt egy nagyon öreg, földszintes ház, az volt az ortodox iskola, a papa is ott kezdett iskolába járni. Később annak a háznak a helyére építették az új ortodox templomot és iskolát, a papám emlékezett erre, és gyakran mesélte nekem, hogyan építették. Ott, a Kazinczy utcában a nagypapa már nemcsak sakter volt, hanem másodkántor is.

Alapjában véve kétfajta sakter létezik: *ajfesz sajchet*, aki csak szárnyast vág, és *gásze sajchet*, aki marhát vág. Marhát vágni sokkal komplikáltabb, több tudást és tapasztalatot kíván. Nem mondom, hogy aki csak csirkét vág, az keveset tud. Aki elmegy sakternek, annak sokat kell tanulnia és tudnia. Van egy anekdota, egyszer egy fiatal ember elment egy híres rabbihoz, aki a nagybácsija volt, és azt mondta neki, „Nincs megélhetésem, csinálj nekem valami

állást!” „Legyél sakter”, mondja a rabbi. „De nem tudok tanulni.” „Hát akkor legyél rabbi!”

Tény hogy az egykori Monarchiában nehéz volt sakterálláshoz jutni, jobban megválogatták, szigorúbban vették a feltételeket, mint egy rabbi pozíciónál. Nem mintha azt könnyű lett volna megszerezni, mert sokkal kevesebb rabbiállás volt, mint ahányan képesek lettek volna betölteni. Aki nem volt egy rabbinak a fia, veje vagy unokája, annak majdnem lehetetlen volt elhelyezkedni rabbiként vagy dajenként, rabbiülökként. Ezért sokan kivándoroltak. A nagypapa egyik nagybácsija is a New York-i East Side-on lett rabbi, odahaza ezt bizonyára nem tudta volna könnyen elérni.

Tudtommal a nagypapa idejében négy ortodox sakter volt Pesten. Ő egy úgynevezett *gásze sajchet*, azaz *sajchet übajdek* volt, ami azt jelenti, hogy marhát vág, és nyomban megvizsgálja a levágott állatot, hogy megfelel-e a kóser előírásnak, tehát pászkenol is. Természetesen csirkét is vágott, de a marha volt a fő feladata. Arra az állásra vagy százan jelentkeztek, el lehet képzelni, hogy nem akárkit vettek fel. Ugyanakkor hívták a nagypapát Bécsbe is, de ő Pestet választotta. Később a pozsonyi főrabbi hívta Pozsonyba is, de a pesti hitközség nem akarta őt elengedni.

A nagypapa másodkántor is volt; szép hangja volt, szépen imádkozott elő, szépen lájnolt, azaz tradicionálisan énekelve olvasta a Tórát a templomban, ezekhez tehetség kell. A nagypapa gyakran előimádkozott a *Pajlvi Sülben* is, a Király utcában, ahol szefárdul imádkoztak. Ő egyformán ismerte az askenázi és a szefárdi, hászidis rítust. Szépen beszélt magyarul, jiddisül, németül, sőt tudott szlovákul is, nem nőtt magasra, de szép és nett, ápolt ember volt.

Nekem nagyon sok könyvem van, de nemigen találni köztük olyat, melyet én piszkítottam volna be, és ezt a nagypapának köszönhetem. Vad, rossz gyerek voltam. Olykor a nagypapa azt mondta, hogy na, most leülünk tanulni, és elővette a Vilner Sászból a Talmud egyik kötetét, óriási, bőrkötéses könyvet, kinyitotta, hogy tanítson, de én csináltam a marhaságaimat, és akkor rám parancsolt, mutatta, hogy a két kezét fel kell tenni az asztal szélére, és nem szabad hozzányúlni a könyvhöz, mert féltette, hogy piszkos lesz, vagy összegyűröm a lapokat. És a könyvek tisztelete a mai napig megmaradt bennem.

Hiába hívták, a nagypapa nem ment el Bécsbe, nem ment el Pozsonyba, hanem Pesten maradt. A pesti hitközség nagyobb volt, mint a bécsi vagy a pozsonyi. Bécsben az úgynevezett Schiffschul templom reprezentálta az ortodoxiát – azt a temp-

lomot Spitzer Salamon rabbi¹², a Kornitzer dédapám nevelőapja alapította –, és a Schiffschul tagjainak a számát nem lehetett összehasonlítani a pesti ortodox hitközségével. Bizonyára a pesti hitközség jobb feltételeket nyújtott; a nagypapa olyan fizetést kapott, mint egy miniszter.

1938-ban a magyar kormány betiltotta a kóser marhavágást, utána már csak szárnyast volt szabad vágni. Akkor a nagypapa nyugdíjba ment, de még sokszor előimádkozott, sőt a Kazinczy templomban előjoga volt a jom kippuri *Nile* záróima előimádkozására, amivel általában a rabbit tisztelik meg. A nagypapa pászkenolt is, jöttek hozzá a csirkékkel, meg szabad-e enni vagy nem. Amikor 1952-ben meghalt, a papa rávésette a sírkövére, hogy negyvenhárom évig szolgálta a hitközséget mint sakter, vizsgáló és előimádkozó. Tudniillik, akit egyszer felvettek sakternek, annak megmarad a titulusa. A nagypapa végig megkapta a nyugdíját, nem volt nagy összeg, vagy hatszáz forint.

Természetesen a nagypapa jó kapcsolatban volt Reich Koppel főrabbi¹³. 1927-ben, amikor a majdnem kilencvenéves főrabbit kinevezték felsőházi tagnak, a Dob utca 35. dísztermében egy nagy *szüidet*, lakomát rendeztek. Erről maradt egy eredeti fénykép, a képen ott áll a nagypapa, közvetlenül a főrabbi mögött. A papa mesélte, hogy a verbói születésű Reich rabbi nem tudott magyarul, úgy mondta, hogy „keszenem szépen”. Van egy anekdota, hogy Reich rabbi találkozott Ferenc József császárral, és megbeszéltek, hogy ugyanaz a problémájuk, ők ketten már soha nem fognak megtanulni magyarul.

Pesten sok rabbi és sakter frakkban járt; a nagypapának is volt frakkja, ott lógott a szekrényben. A mi időnkben fekete *lange rekliben*, hosszú, fekete kiskabátban, fekete, nagy karimájú kalapban járt, és volt egy ezüst fogantyús fekete botja. Nem volt strájmlija¹⁴, nem mintha idegen lett volna neki, hiszen haszid vidéken nevelkedett. Mi kevés strájmilit láttunk a forradalomig. A Teleki tér környékén talán láthattunk volna többet, arrafelé egykor sok lengyelországi zsidó élt, de az valahogy kiesett, arra mi nem nagyon voltunk ismerősek. Mi hetedik kerületiek voltunk.

A papa a Dob utcai bandának volt a vezére.

A papa 1903-ban született; tizennégy éves korában elvégezte a negyedik polgárit, utána jesivába ment tanulni. Sokszor mesélte, hogy amikor a nagypapa elvitte Dunaszerdahelyre a jesivába, a papa visszakísérte őt a vasútállomásra, éppen akkor érkezett meg valahonnan a Weinberger főrabbi¹⁵, és a papa, mint fiatal bóher, büszkén segített neki hazavinni a táskáját.

A papa pesti fiú volt; egyszer ment Dunaszerdahelyen az utcán, és valamit olvasott, vagy valami újság volt a kezében: Egy Tauber Michóél nevezetű *bálbósz*, aki felügyelt a jesivára, különben nagyon híres ember volt Szerdahelyen, észrevette, és adott neki két nagy pofont, amiért bóher létére az utcán olvas. Én mindig csodálkoztam, amikor mesélte, hogy eltúrta ezt, mert a papa igen erős fiú volt, Pesten volt egy *gangje*, egy bandája, egy egész hadserege, ami vagy negyvenkét katonából állt, volt köztük néhány leány is. Háborús idő volt, ők is egy másik banda ellen harcoltak. Papa volt a vezér, volt egy fapuskája, amit egyedül faragott. Mikor összeütközött két csoport, az első mindig az volt, hogy az egyik fiú felkapott egy követ, és a gázlámpához vágta, az üveg összetört, csörömpölt, az ellenség megijedt, és könnyen elűzték őket. A papa senkitől nem félt, csak a nagypapától. És előfordult, hogy a legnagyobb harc közben megjelent a nagypapa, erre a papám megijedt, elrohant, le a pincébe, ahol laktak, a Dob utca 10.-ben, az egész csapat utána, és így elvesztették a harcot. De volt olyan is, hogy az ellenség bejött a Dob utca 10. udvarába, és akkor a két vezérnek meg kellett verekedni, a papának az ellenvezérrel, és a papa jól elverte, és az egész ház kint állt a gangon, és tapsoltak.

Nem tudom, hol voltak még a környéken ilyen gyerekbandák, hogy a többi zsidó fiú hová tartozott, de mi a nővéremmel ismertünk olyan embereket, akik a papámnál szolgáltak. Egyszer bemutattott nekünk egy embert, és az elkezdte dicsérni, hogy milyen jó vezető volt.

Később, mikor tizenkét-tizenhárom éves lett, megkomolyodott. Igen erős fiú volt, tizennégy éves korában hetvenhárom kiló. És én azon csodálkoztam, hogy azt a pofont Tauber úrnak nem adta vissza. Mérges lett, otthagya a jesivát, és bement a talmud-tórába tanulni – a dunaszerdahelyi talmudtóra nagyon híres volt, a felső osztályban annyit tanultak, mint a kezdők a jesivákban.

Háború volt, a tanító rabbik be lettek sorozva, de volt ott egy palesztinai menekült, úgy hívták, hogy Reb Pészach, nem tudom a családnevét, a papa az ő osztályába került. Mikor vége lett a nyárnak, visszament Pestre. Hazafelé a vonaton, mivel erős fiú volt, elfogták a katonák, bizonyára azt gondolták, hogy szökevény. A papa megijedt, elkezdett sírni, akkor látták rajta, hogy még majdnem gyerek, és otthagyták.

A nagypapa elvitte őt Vácra. Katzburg Dávid Hirsch rabbi¹⁶, a hitközség dájénja tartott három magántanítványt, a papa nála tanult három *zmánt*, szemesztert. Közben bejöttek a vörösök, összeszedték az embereket, a Dunánál kellett dolgozni, ge-

rendákat vagy cölöpöket cipelni, és elvitték a papát is. Este az embereket hazaengedték, hogy majd másnap folytatják a munkát, mindenkinek felírták a nevét és a címét. A papa is bement a nevét, de szándékosan rossz házszámot adott meg. Fogta magát, és hazament Pestre. Jól tette, mert később, mikor visszament Vácra, az utca másik végén lakó bácsi, akit véletlenül szintén Lefkovitsnak hívtak, mesélte, hogy a vörösök nála keresték őt.

Vác után a papa a pápai jesivába ment tanulni, ami akkoriban nyílt ki. Pápán élt egy Steiner Vilmos (Sámuel Juda) nevű gazdag zsidó, ő finanszírozta a jesivát, melyet a veje, Gestetner Ezriél Náf-táli rabbi és Dierenfeld Ábrahám rabbi vezettek; ők nem voltak hitközségi rabbik. Ott tanult a papa körülbelül két évig. Utána elment Célembébe, a magyar nevén Sopronkeresztúrba, németül Deutschkreutzba. A burgenlandi „hét hitközség”, alapjában véve politikailag önállóak voltak, a zsidó Célemnek kevés köze volt a keresztények lakta Sopronkeresztúrhoz. Mielőtt kijöttem Amerikába, átutaztam Sopronkeresztúron. Leszálltam a vonatról, hogy vegyek néhány képeslapot a helységről, és egy öreg osztrák néni odaszólt: *Kommt herein kein Zehlem!*, „Jöjjenek be Célembé!”, mert a néni, mikor minket meglátott, a zsidó nevén hívta a helységet.

Az anyai nagyanyám unokatestvére, Grünwald Jakab rabbi¹⁸, a huszti „Árügász Hábajszem” fia vezette a jesivát. Nem sokkal később bejöttek az osztrákok, azután a magyarországi bóherék már nem léphették át a határt, el kellett nekik menni Sopronba, és ott kellett átcsempészni magukat. A papa addig tanult ott, amíg a rabbi el nem fogadta a bánffyahunyadi rabbiállást. Később Grünwald rabbi Pápára került, és nagy jesivát vezetett. Már Célemben is volt vagy háromszáz tanítványa.

A papa mesélte, hogy amikor bejöttek az osztrákok, Grünwald rabbinak, aki szépen beszélt németül, hivatalosan üdvözölnie kellett az osztrák kancellárt. Volt ott egy soproni bóher, Raab Márton, aki demonstrálva, hangosan beszélt magyarul az utcán, pedig otthon soha nem hallott magyar szót az apjától. Persze jött az osztrák csendőr, és adott neki egy nagy pofont. Különben az osztrákok addig, míg nem jött be Hitler, aránylag rendesen viselkedtek, nem zavarták a zsidókat.

A zsidóknak gazdaságilag igen ártott, hogy elszakították Magyarországtól Burgenlandot, ami bortermelő vidék volt, hiszen sok zsidó borral foglalkozott, és a biznisz komoly részét elvesztették. Hogy érzelmileg hogyan reagáltak, azt nem tudom. Az ottani zsidók általában tudtak magyarul, mert magyar iskolába jártak, de a köznyelv a nyugati tájszólású jiddis volt, illetve inkább a német, mint a

jiddis. Valószínű, hogy a burgenlandi zsidóság félt Horthy bandájának az atrocitásaitól, és talán nem is bánták, hogy Ausztriához lettek csatolva. Sopron város a zsidók segítségével harcolt, hogy ne szakítsák el Magyarországtól. Grünwald Menáchem ortodox rabbi (akinek úgy az első, mind a második felesége az anyai nagyapám unokatestvérei voltak) és Dr. Pollák Miksa neológ rabbi is támogatta a magyar kázust.

Amikor Célemből el kellett jönnie, a papa elment tanulni Bonyhádra, akkor vették fel a hernádszadányi rabbit, Kahán József Elimelech¹⁸. Igen ám, de a papa csak körülbelül hat hétig lehetett ott, mert a rabbit és a háromszáz főnyi jesiváját elűzték a városkából. Ez nem sokkal a fehérterror után volt, valami „bünt” találtak a rabbiban, talán, hogy elcsatolt területen született, vagy talán nem volt magyar állampolgár. A papa Sátoraljaújhelyen tanult tovább, oda is éppen akkoriban vették fel Fellner Joelt¹⁹, és nála tanult vagy egy szemesztert. Azután abbahagyta a tanulást.

A pesti hitközség szerette volna, hogy a papa tanulja ki a sakerságot, legyen ő is metsző, de a nagypapa ellene volt, nem akarta, hogy a fiai ezt a szakmát folytassák, az nem egy könnyű munka, sok felelősséggel jár. A nagypapa sem akart sakter lenni, ő csak azért vállalta el, mert nem volt más lehetősége. A nagypapa szerzett a papának egy állást egy bőrüzletben. Az első nap azt mondja neki a nagysága, hogy menjen le a pincébe, és hozzon fel fát. Erre a papa azt felelte, hallgasson ide, én nem fát hordani jöttem ide, én tanulni jöttem. Otthagytam. Volt Pesten egy Zucker Henrik nevezetű ember, akinek olyan nagy üveg- és porcelánlerakata volt Kőbányán, hogy vonatsín vezetett a raktárba. Ma is jól emlékszem a Zucker bácsira, galíciaiak voltak, a Dob utcában laktak, az ötvenes évek elején halt meg, a pesti ortodox temetőben van eltemetve. Nála kezdett dolgozni a papa mint német-magyar levelező és könyvelő, szép fizetéssel. Akkoriban, ha valaki bement egy irodába, levette a kalapját, a papa persze sapkában ment be. Az irodavezető, aki szintén zsidó volt, de sapka nélkül dolgozott, azt mondta, itt le kell venni a sapkát. De a papa nem volt hajlandó, elvégre egy jesiva bóher volt. Később odaadtak neki néhány német levelet, hogy nézze át, és a papa rögtön mutatta – német anyanyelvű volt, hát persze, hogy észrevette –, hogy itt van egy hiba, itt is van egy van hiba, és ekkor már megadták neki a tiszteletet. Dolgozott ott egy könyvelő, és a főnök egyszer azt kiabálta neki: „Maga egy öreg bolond!” A papa gondolkozott, ha egy idős emberrel, aki vagy harminc éve itt dolgozik, így kiabálnak, akkor mi lesz ővele. Idővel Zucker Henrik tönkrement,

de a papa előre látta, hogy valami nem stimmel, és már korábban otthagya a céget. Elhatározta, hogy kijön Amerikába, a nagypapa persze nem akarta engedni. De a papa szépen felült a vonatra, és elment. Keresték mindenhol, hogy hol van, Bécsből küldött egy táviratot, hogy jól van, most megy Hamburgba. Ismerte a hamburgi rabbit, mert amikor Pápán tanult, a hamburgi rabbi is eljött kihallgatni őket. (Különben ennek a hamburgi rabbinak a felesége a mamám oldaláról szintén családbeli volt.) Akkoriban nem engedtek be mindenkit Amerikába, már megvolt a kvótarendszer. De volt egy illegális lehetőség, hajómunkásként dolgozni, és amikor a hajó kiköt Amerikában, lemaradni. A papa már megegyezett velük, hogy fölveszik a hajóra, elő volt írva, hogy mennyit kell dolgozni. De kiderült, hogy szombaton is dolgozni kell, és erre ő nem volt hajlandó. Végül Belgiumban kötött ki. Antwerpenben kitanulta a gyémántvágást, nagyon tehetséges volt, tudott faragni, rajzolni, ha a kezébe adtak egy darab gittet, pár perc alatt egy arcot, egy állatot tudott belőle formázni az ujjával meg a körmeivel. Szeretett rajzolni, az ötvenes évek elején műszaki rajzolást is tanult. A gyémántvágásban is nagyon tehetséges volt, sőt tanítványai is voltak Antwerpenben. Az egyik, egy Finiász nevezetű, húsz-huszonöt évvel később, már a háború után eljött Magyarországra látogatóba. Kérdezte a papa, mondd, hány gyémántot vágsz egy nap? Azt mondja, harmincat. A papa, mikor Antwerpenben volt, hetvenet vágott egy nap. Vagy két évig volt Belgiumban. A nővére (akit a férjével és két gyerekkel 44-ben a gyöngyösi gettóból Auschwitzba deportáltak) 1931-ben férjhez ment, a papa hazautazott az esküvőre, és a nagypapa nem engedte vissza Antwerpenbe.

*

A Dohány utca 56. egy hitközségi alapítványi ház volt, háromemeletes, kupolás épület az Akácfa utca sarkán. A bejáratnál a falon volt egy fehér márványtábla, amire rá volt vésve héberül és magyarul, hogy az épület Steiner Mór és Teréz alapítványa, melyet a Chevra Kadisának adományoztak, akkoriban nagy vagyon lehetett. Amikor 77-ben Pesten voltam, a tábla már hiányzott, csak a helyét lehetett látni.

Egy nagy saroklakás volt a harmadik emeleten, az ablakból látni lehetett a Nemzeti Színházat és a New York Palotát. A nagypapám 1926-ban költözött oda. Nagy lakásra volt szüksége, mert régi szokás szerint, ha rabbi vendég érkezett a városba, a sakternál szállt meg. A nagypapánál is sok híres rabbi fordult meg. Mikor a belzi rebbét meg a test-

vérét, a bilgoráji rabbit²⁰ a lengyelországi, bochniai gettóból átszöktették Magyarországra, Bernstein Samu nagybácsim átadta a Dob utca 31. alatti lakását a rebbének, a bilgoráji rabbi meg a nagypapánál lakott. (Különben a belzi rebbével a mama szintén távoli rokonságban volt.)

Mikor a papa megnősült, a Dob utca 12.-ben vett ki egy lakást, ami szintén hitközségi ház volt. Én 39-ben születtem, közvetlenül azután elköltöztünk a Dob utca 38.-ba, a hitközséggel srégen szembe. Az első emeleten laktunk, volt egy nagy utcai erkélyünk, azóta már leverték, mert a háborúban megrepedt. Azon az erkélyen álltunk, amikor a németek bevonultak, és énekelték a hoppszasza-trallallát. Pont előttünk, a mi házunk előtt vonultak el, egyenesen mentek a hitközségi házba, és ahogy bementek, már rögtön gyilkoltak is.

Mi életben maradtunk.

A mamám rokonságban állt a híres beledi Reichmann családdal, Reichmann néni, aki Gestetner lány volt, másod-unokatestvére volt a mamámnak. A papám öccse, Lefkovits Robi, nagyon jóba volt a Reichmannékkal. Négy nappal, mielőtt a németek bevonultak Párizsba, Robi Tangerba, Marokkóba szökött, és a Reichmannék szintén Párizsból Tangerba szöktek. Rengeteg csomagot küldtek onnan, de tényleg ezrével, mindenfelé a gettókba, koncentrációs táborokba. Nekünk is ők küldtek spanyol papírokat, először védlevelet, aztán útlevelet. A Dob utca 38., ahol laktunk, csillagos ház lett. Ott a sváb házmester egy borzasztó antiszemita volt. Emlekszem, hogy a mama mutatta neki, hogy van svéd védlevelünk (akkor még csak az volt), és a házmester erre azt mondta: „Avval maga kitörölheti a segét!”

Egy alkalommal, a papa akkor munkaszolgálatban volt, a nyilasok kikergették a zsidókat az egész blokkból. A nagynénim, aki a Dob utca 31.-ben, a Kazinczy utca sarkánál lakott, az ablakból látta, hogy mi történik. A hat éven felülieknek felemelt kezekkel kellett menni. Miután még nem voltam hat éves, nem emeltem fel a kezeimet. A Dob utca és a Kisdiófa utcánál egy keresztény fiú, aki nem sokkal lehetett idősebb mint én, rám ordított: „Büdös zsidó, emeld fel a kezedet!”, erre a mama az mondta, emeld fel a kezed, és így hajtottak minket. Betereltek a Nagyatádi Szabó, azaz Kertész utca 35.-be, egy sárga kővel kikövezett, fedetlen, nagy udvarba. A nyilasok összegyűjtötték az értékeket, pénzt, ezüstöt, aranyat, egy egész kis domb gyűlt össze. A mama a pinceablakon ledobott egy kis ollót és ezüst kanalat, nem akarta odaadni nekik. Levetette a kabátját, leterítette a sárga kőre, azon ültünk, fekdüztünk. Egy-két nap múlva a nyilasok megenged-

ték, hogy lemenjünk a pincébe. A házban lakott egy Löwinger nevezetű, igen rendes váci szűcs, aki jól ismerte a papát. Később, mikor már megengedték, felvitt minket a lakásába, adott nekünk enni, és a mama megfürdetett minket. Vagy három nap után a nyilasok hazaengedtek. Edit nővérem szerint német egyenruhába öltözött zsidó fiúk szabadítottak ki bennünket. Míg elvontunk, a nyilasok kirabolták a lakásunkat. Később azt rebesgették, hogy ezekkel a zsidókkal akarták elkezdni a Dunába lövést.

Sok minden történt. Jól emlékszem, mikor a mama elolvasta a nagymama búcsúlevelét a komáromi gettóból. Hogy sírt a mama, hogy jajveszékelt!

Novemberben el kellett hagyni a gettót. Zsidó akkor már nem ülhetett villamosra, nem mehetett taxival, de egy hordár kétkerekű taligáján egypár dolgot magunkkal vihettünk. Együtt mentünk a nagynénivel és annak leányával, fiával és a néni 86 éves apósával. Bekerültünk a Sziget utca egyik házában, ahol egy éjjelt töltöttünk. Közben a nagynénim és az unokanővérem elmentek a papírokért a spanyol követségre, a nyilasok elkapták őket, de szerencsére egy német katona mindkettőjüket kimentette. Edit nővérem szerint ez is egy beöltözött zsidó fiú volt. Másnap a Pozsonyi út 1. alatti svéd védett házba mentünk, és még aznap a Szent István park 35.-be, ami spanyol védett ház volt. Néhány nappal később, egy csúnya, esős napon megérkezett a nagypapa, a nagymama valahol elveszett út közben, de később ő is megérkezett.

A Szent István park 35. harmadik emeletén, egy nagy és előkelő lakásban kaptunk egy szép sarokszobát. A szoba egyik oldala a Dunára, a Margitszigetre nézett, a másik a Szent István parkra, mindkét oldalon végigfutó erkéllyel. Ebben a szobában volt a mamám, a papám, aki közben megszökött a munkatáborból, a nagypapáék, Bella néni a férjével, Samu bácsival és a két gyerekükkel, Samu bácsi apja és persze mi hárman gyerekek. A nagynéni két másik fia nem sokkal előtte, a Kasztner-féle csoporttal hagyta el Budapestet. Végül vagy tizennyolcan voltunk a szobában, mert később még jöttek oda újabb emberek. A szobában az asztalra üveglap volt fektetve, és az első napokban arra a nagypapa rátett egy forró edényt, és megrepedt. Erre jött a háziúr, és kezdett kiabálni, „pólishi zsidók”, így hívták a neológok az ortodoxokat.

A nyilasok és a csendőrök sokszor el akartak minket vinni, de a spanyol követségnek meg Wallenbergnek valahogyan mindig sikerült megvédeniük a házat. Sőt német katona állt őrségben a kapunál, és volt mellette egy zsidó is a házból, hogy segítsen neki, mindig az, akire éppen sor került. Az

utolsó napokban a papa volt beosztva, azt mondta neki a német őr, egy Wehrmacht katona: *Für euch is gut! Wir gehen zum Teufel.* „Nektek jó! Mi megyünk az ördögbe.”

Modern, szép, központi fűtéses, nagy sarokház volt, nagy udvarral, amit egy drótkerítés választott el a szomszéd ház nagy udvarától, a kerítésen volt egy kapu. 1945. január 16-án a szomszéd udvarba bejöttek az oroszok, az emberek nem merték kinyitni a kaput, féltek odamenni. A mama, mivel „cseh” Komáromból volt, tudott egy kicsit szlovákul, odament, kinyitotta a kaput, mondott nekik pár szót, és azok megértették. Két napra rá a németek Budáról belőttek a házba, az ötödik emelet kapott egy belövést. Erre fel a papa levitt hármunkat és a Majsi unokatestvéremet a pincébe. Ahogy leértünk, siettek a papa után, hogy azonnal menjen fel, a mi szobánk is belövést kapott. Minket lent hagyott, felszaladt; tényleg belőttek a szobába. Samu bácsi és a Bella néni súlyosan megsebesültek. A 86 éves Bernstein bácsi és Judit unokanővérem szintén megsebesültek. A mama éppen mosott egy teknőben, a kendőjét levitte a légnomás, a ruha, amit mosott, szétment a kezében, de neki nem történt baja. A nagypapa elrántotta a tűzből a nagymamát, és nekik sem történt semmi. Samu bácsit bevitték egy ideglenes kórházba, menthetetlen volt, vagy két napra rá a tizenhárom éves sebesült leánya kezében meghalt. Bella néni egy évig volt élet és halál között. Lakott az egyik szobában egy orvos, szóltak neki, hogy a bácsi megsebesült, nem akart jönni, azt mondta, most fiatalabbak is meghalnak, sőt még „pólishozott” is. (Később mondta a papa, hogy ez az orvos Lengyelországból származott.) A bácsi idős ember volt, nem kellett sok, elvérzett, a mama végig mellette volt. Emlékszem, amikor felmentünk, hogy nézett ki a szoba, egy félelmetes rom lett belőle.

Ez volt a védett házban. Most nem beszélek arról, hogy mit éhezünk ott, egy kanál zabpelyhely volt az ebéd, mert mi még ott sem ettünk mást, csak kósert, és mindig megtartottuk a szombatot. Nekünk még kevesebb ennivaló jutott, mint másoknak.

A felszabadulás után először a régi lakásunkba mentünk, a Dob utca 38.-ba, ami a gettó közepén volt, el lehet képzelni, hogy nézhetett ki. A papa bement a lakásba, a szófán feküdt egy néni, fel akarta kelteni, hát a néni meg volt halva. Az üzlethelyiségek ki voltak tömve hullákkal, az utcán is fel voltak stószolva a halottak. Ezek éhen haltak, vagy járvány végzett velük, és bizonyára sokukat egyszerűen lelőtték. Sok halottat eltemettek a Klauzál téren – emlékszem, amikor exhumáltak őket –, a neológ temetőben van egy tömegsír a Klauzál téri

mártíroknak. Volt néhány lakóudvar, ahová embereket temettek, a Corvin Áruház is tele volt hullákkal, zsidókkal, keresztényekkel, emlékszem, egy kis mozdony járt a villamossínen, vagonokban vitte ki őket a temetőbe. Az ortodox temetőben ma is vannak ilyen sírok, oda van írva, hogy ismeretlen, itt és itt találták.

A papa átvitt minket a nagypapa lakásába, mely a Dohány utca 56.-ban, az Akácfa utca sarkán volt. A ház Akácfa utcai oldalánál volt a gettó határa, még hosszú ideig lehetett látni a járdán egy óriási szöveget, ami a gettókerítést tartotta. De maga a ház a gettón kívülre esett, és a nagypapa lakása majdnem érintetlenül megmaradt. Mi, gyerekek, találunk zöld, penészes, száraz kenyérdarabokat, kemények voltak, mint a kő, és örömmel megettük. Az ablakok be voltak törve, hideg volt, mint egy jégverem, a papa levitt minket a pincébe, az óvóhelyre, utána elment, másnap hozta a mamát, de én egész éjjel sírtam, hogy miért hagyott ott a nagymamáékkal.

A felszabadulás után még sokáig éhezünk. A mama valakivel cserélt egy pár holmit egy kacsáért. Amikor a levágott és megtisztított kacsát megláttuk, megcsókoltuk a popsiját. Nem tudtuk már, milyen íze van, arra már nem emlékezünk, csak azt láttuk, hogy van ennivaló.

A nagymama öt héttel a felszabadulás után – 1945. február 21-ére virradó éjszaka – másnap volt a papa születésnapja – elaludt és meghalt. Nem volt mit enni, nagyon legyengült, és mikor már lett volna ennivaló, kapott egy szájgyulladás, nem tudott szegény nyelni, éhen halt. Ami ennivalója volt, egy kis vaj, azt már rég szétosztotta a unokáinak. A papa elment a hitközséghez, a Chevra Kadisától hozott egy koporsót, hívott asszonyokat, akik tudták, hogyan kell csinálni *tábháret*, rituálisan halottat mosdatni, ott csinálták a borzasztó hideg nagyszobában, minket átküldtek a szomszédba. A papa hat kiló lisztért szerzett egy keresztény embert, akinek volt egy gebe lova és egy kis kocsija, azon vitte ki a nagymamát az ortodox temetőbe. Volt, aki az úton rákapaszkodott a kocsira, de mikor meglátta a koporsót, gyorsan leugrott.

A 28-as villamossal a Körúttól a Gránátos utcai ortodox temetőig majdnem egy óra az út. Akkor kijutni sokkal tovább tartott, nemcsak, hogy lovaskocsival kellett menni a megrongált utakon, de lövöldöztek még. A temetőben a németek muníciót raktároztak, azt az oroszok lefoglalták, és nem engedtek be senkit. A papáéknak körbe kellett menni a neológ temetőn keresztül, hátul bejutottak, de csak a temető közepéig, addig engedték meg az oroszok. Az ortodox és a neológ temetőőr, a papa,

meg talán a kocsis, nagy nehezen kicsákányozták a keményre fagyott földet, és eltemették a nagymamát. Ez volt a háború után az első ortodox háláchikus, rituális temetés Pesten.

Dermesztő hideg volt, a papa teljesen átfagyva jött haza. A papa vagy huszonöt kilót fogyott a védett házban, de keresztülvitte, hogy a temetés az előírás szerint legyen. Sokan a halottjukat kitétték az utcára, jobb esetben egy udvarban vagy egy gránáttölcsérben kaparták el. A Samu bácsit is egy gránáttölcsérbe temették el, az apját meg az egyik Dob utcai udvarban. Samu bácsi legidősebb bátyja márciusban halt meg, őt már a Gránátos utcába vitték, később az apjukat exhumálták, és mellé temették, az első sorba, mert kohénok voltak, egy sírkövük van, két felirattal. Több mint egy évvel később a Samu bácsit is exhumálták. Az exhumálás egy nagyon komplikált dolog, a környékbeli lakók ellenezték a kellemetlen a szag végett. Bella néni nem tudott belenyugodni, hogy a férje nincs rendesen eltemetve.

Sokáig tartott, amíg megtalálták a Samu bácsi holttestét. A Chevra Kadisa mindig tudatta a papával, hogy itt és itt fognak exhumálni. Az exhumálást a Chevra emberei végezték, de volt velük egy tisztiorvos is, mert a halotti bizonyítványokhoz kellett engedély. A papa, a nagynéni, meg a nagybácsi egyik nővére elment egy exhumáláshoz, az emberek szedték ki egyik hullát a másik után, akkor már nem lehetett felismerni az arcukat. Az egyiknél a papa gondolta a ruházatról, hogy ez lesz a Samu bácsi, mondta az embereknek, hogy nyissák ki a száját, megnézi, hogy milyen a fogazata, és látta, hogy ez lesz az, és rögtön ment szólni a Bella néninek, hogy megtalálták a Samut. A nagynéni már kezdett megnyugodni, de a sógornője elkezdte: „A Miksa csak azért mondja, hogy a Samut megtalálták, hogy a Bella megnyugodjon!” A papa visszament, szólt az embereknek, hogy nézzék meg, nincs-e ott az alsónadrágján a monogramja. Egy exhumálás nem a legkellemesebb dolog, van ami hamar tönkremegy, de van ami hosszabb ideig megmarad, attól függ, hogy milyen a talaj, és mi az anyag. Megtalálták a monogramot, a papa kivágatta egy üvegdarabbal, odavitte a Bella néninek megmutatni, és akkor megnyugodott. Samu bácsit az apja és a bátyja mellé temették el a Gránátos utcai temetőben.

Sok minden történt a felszabadulás után, nem olyan könnyen kezdődött el az élet.

A Dohány utca 56.-ban alattunk lakott a Bernáth Sámuel Dávid nevű sakter, neki volt egy tóratekerce, először nála imádkoztak és lájnoltak. Mikor a nagymama meghalt, egy hétig feljöttek hozzánk

imádkozni. Később már volt rendszeres minjen a Kazinczy utcai templomban. A papa magával vitte az unokatestvéremet, és együtt mondtak káddist, a papa az anyja után, Majsi az apja után.

*

1945 nyarán a nővéreim elmentek Deszkre egy nyári táborba, amit a Mizráchi organizált, de nem tetszett nekik, és hazaszöktek. Majsit és engem Weiner Tibi (aki később az unokabátyám sógora lett, és a forradalom után Montrealban telepedett le) levitt Jászkarajenőre. Jászkarán volt egy nagybácsink, a híres talmud-tudós és bortermelő Fischmann Pinchesz, akinek a nagy családjából csak egy fia, Gyula, Juda, és a bácsi harmadik felesége, a nyíregyházi Grünfeld rabbi testvére, Eta néni maradt meg; náluk nyaraltunk, ott volt mit enni. Aze-lőtt én még soha nem voltam idegenben. Eleinte érdekesnek találtuk a falusi életet, de aztán már sírtunk, hogy haza akarunk menni. Egyszer meg is szöktünk, persze nem jutottunk messzire. Ott voltunk több mint negyven napig. Azután sokszor mentünk Jászkarajenőre nyaralni. Szerettem biciklizni, az unokabátyám mindig ideadta a biciklijét. Egyszer a boltnál egy ember azt mondja, hogy én elloptam ezt a biciklit. Ő jól tudta, hogy kié, ott mindenki ismerte Pinchesz nagybácsimat, ő volt az, aki Jászkarajenőt egy elég jómódú faluvá vagy nagyközséggé tette, mert amikor a bácsi első apósa és annak a testvére letelepedtek, akkor jóformán még csak tanya volt. A nagybácsim hozzásegítette az embereket, hogy tudjanak földet venni és termelni, úgyszólván bizonyos fokig mindenki le volt kötelezve neki, habár, mikor a fehérterror dühöngött, bedobtak egy bombát a házába. Egyszer összetörték a boros hordóit. Máskor egy fiatal nő megcibálta a szakállát. Évekkel később a nőnek mellrákja lett, nagyon beteg volt, de nem tudott meghalni. Azt kérte, hozzák el a Fischmann Pinkászt, bocsánatot akar tőle kérni. A bácsi nem akart elmenni, de nem volt kiút, elment hozzá, a nő bocsánatot kért tőle, és utána meghalt.

Mondom annak az embernek a boltnál, hogy nem loptam a biciklit, ez az én unokatestvéremé. Kezdett kérdegetni, hogy maradtam élve; mert Jászkarán nem maradtak gyerekek, azokat mind megölték, nekem is rengeteg első-, másod-, harmad-unokatestvéremet elvittek, a gyerekeket rögtön vitték a gázba.

A következő nyáron Visegrádon nyaraltunk, ha- jóval utaztunk, ott volt az Edit, a Vera és a Majsi. A szigorú Singer rebbe jött velünk (ő később még említve lesz), bizonyára ő felügyelt a nyaralásra. Vi-

segrádon kényszerítettek, hogy megegyem a tökfőzeléket, melytől úgy megundorodtam, úgy meggyűlöltem, hogy azóta sem nyúltam hozzá.

Az utána való évben Kácsfürdőre mentünk táborozni, amit Groszberg Slomo²¹ és Deutsch Ödön tanár vezetett. Engem nem akartak elvinni, túl fiatal voltam, de a Holczer rabbi erősködött, végül aztán elvittek. Kácsfürdő egy mátrai nyaralóhely. A lányokat lent hagyták a faluban, ők lakóházban laktak, minket meg felvittek egy hegytetőre, sátrakban aludtunk, egy-egy sátorban hat-nyolc gyerek lehetett. Volt ott egy nagyobb fiú, Grosz Jóska, később Gallai József néven tanító lett Pesten, az anyja Scharf Móricnak²² volt a húga, az apja, Grosz bácsi kohén volt. Nagyon rendes, intelligens, vallásos emberek voltak; úgy tudom, hogy a Rombach templomban imádkoztak. Ez a fiú vigyázott a mi sátrunkra. Emlékszem, egyik reggel kint találták a mezőn, mert a sátor végén aludt, és álmában kigurult.

Kácsfürdőn reggelente, ahogy felkeltünk, le kellett önteni a kezünket, és utána részt vettünk az istentiszteleten. Az első reggel mentem Majsival, hogy leöblítsük a kezünket, vödörben hozták oda a vizet, volt egy bögrében víz, és én fogtam a bögrét, és a vödör felett kezdtem leöblíteni a kezem. Én úgy tudtam, hogy a vödörbe öntik a vizet, és nem a vödörből merítik. „Á, te azt se tudod, hogy kell csinálni!” – ellöktek onnan a nagyobb fiúk, mert a vallás szerint, ha valaki leöblíti a kezét, azt a vizet már nem szabad használni. Elzavartak, nem tudtam leönteni a kezemet, nem tudtam imádkozni, nem tudtam enni, nem tudtam semmit se csinálni. Aztán Majsival elkezdtünk csavarogni, és valahogyan becsavarogtunk a faluba. A faluban megtaláltuk Holczer rabbiékat, ott volt a szállásuk, ahol a lányoknak. Kérdezte a rabbi: „Már imádkoztatok? Ettetek?” Mondtuk, hogy még nem ettünk. Akkor megkínáltak minket, ettem, pedig nem volt leöntve a kezem, ez nagy bűn volt, de nem mertem megmondani. Utána továbbcsavarogtunk, találtunk egy házikó formájú kerek kutat, ott mostam meg a kezemet.

Azután többször is nyaraltunk Balatonszemesen, szintén Groszberg Slomo és Deutsch tanár vezetése alatt. Az első alkalommal még sátorban, később már nyaralóházakban aludtunk. Ezeket a nyaralásokat mosávának hívták.

*

A Dob utca 35. volt a Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség (1950 után Ortodox Tagozat) komplexumának a főbejárata. Azonkívül a Ka-

zinczy utcai oldalon is volt három bejárat: az udvar bal oldalának 31. számú kapuja, ez csak ünnepkor volt nyitva, az udvar jobb oldalának 29. számú kapuja, ez minden nap nyitva volt – ezt 44-ben a németek kitágították, hogy beférjenek a teherautók –, ott a baloldalt lehet bemenni a templomba és jobboldalt a bész hamidrosba, ahová később a Szász Chevra lett beköltöztetve. A következő, 27. számú házban a magasföldszinten volt a bész hamidros, az emeleten voltak a Tajrász Emesz tantermei az államosítás előtt, és hátul, az emeleten volt még egy hászidis imaterem, amit Partizánnak hívtak. Abban a házban lakott Halpern József, a hitközség főtitkára is. A papám mesélte, hogy ezt a házat egy keresztény ember ajándékozta a hitközségnek, akit idős korában a hitközség gondozott.

A zsidó iskola a templomudvarban volt. 49-ben, mikor a zsidó iskola teljesen megszűnt, megegyeztek, hogy a hitközség kiüríti a Kazinczy utca 27. számú épületet, kivéve a bész hamidrost, és cserébe az állam visszaadja a templomudvarban lévő iskolaépületet, és akkor oda költözött a Tajrász. Akkor sok iskolatermet kettéválasztottak, nem is volt már szükség nagy termekre, kevés volt a tanuló.

A bész hamidros mögött van egy lépcsőház, ami a templomudvart, egyes tantermeket, a Tajrászt és a WC-t szolgálta, de az államosítás után lezárták az egykori Tajrászhoz vezető ajtókat. A 27-es házból állami iskola lett nehezen halló vagy beszélő gyerekek részére. Az előtte lévő, 23–25-ös számú óriási épület volt a Kazinczy utcai Fővárosi Általános Fiú Iskola. Reggelenként lehetett látni, hogy háromnegyed nyolc és nyolc között ortodox fiúk sietnek a bész hamidrosból az iskolába.

A papával péntek esténként az Akácfa utcai templomba jártunk imádkozni, ez volt hozzánk a legközelebb. A német megszállás előtt Bernáth sakter fia, Bernáth Sije volt ott rabbi, a háború után pedig, egészen a forradalomig, Holczer Dov, magyar nevén Imre. Ő a talmud-tórában is tanított engem, a Dob utca 35.-ben vagy Kazinczy utca 27.-ben, attól függ, hogy mikor, melyik oldalon volt a bejárat. A templom udvarán volt az iskolaépület. 1948 után, amikor az egyházi iskolákat államosították, a legtöbb tantermet kettéosztották, középen falat építettek egy kisebb ajtóval, hogy legyen elég helyiség; úgy látszik, nem is kellett már olyan nagy termek, mint a háború előtt, kevesebb tanuló volt, húsz-huszonegy gyerek egy osztályban. Később, a forradalom előtti években már többen lettek, akkor már jártak oda olyanok, akik a háború után születtek. A Tajrász Emesz talmudtórának öt osztálya volt, mindegyik talán húsz-húsz tanulóval. A héber tanítás hétfőtől csütörtökig, délután fél há-

romtól háromnegyed hatig tartott. Nem emlékszem, hogy vasárnap volt-e hébertanítás. A Tajrász igazgatója Singer Jenő (Juda Dov rebbe, a fiúk Zingicának hívták) volt, a Desseffy utcai templom rabbija. 1949 körül alijázott Erecbe, később Givat Smuél helységnek lett a rabbija. Nagy tudása volt, több könyvet írt szép héberséggel, egy kötet nekem is megvan. A Tajrászban ő tanította a legmagasabb osztályt, nagyon szigorú volt, féltünk tőle, mint a tűztől. Szerencsére engem nem tanított, mire hozzá kerültem volna, ő már elhagyta Magyarországot. Az iskolák államosítása után a tanítási órákat leredukálták, csak napi két órát engedtek meg, de vasárnap délelőtt is volt tanítás. Nyolc és fél évig jártam a Tajrászba, és hat rabbira emlékszem, aki tanított engem: Braun, Glück, Holczer (akit a fiúk Faholcnak neveztek), Oberländer (akit a fiúk Óbinak neveztek), Klein és Moskovits; de a legtöbbet Holczer rebbenél és Glück rebbenél tanultam.

Az első évben a Braun rebbehez kerültem, nem tudom, miért tettek be hozzám, mert az anyag, amit ő tanított, számomra nem volt újdonság. Az apja a Jósika utcai templom rabbija volt, és a háború után Braun rebbe követte őt az állásban. Ő is alijázott Erecbe, Bené Brákban halt meg.

A második évben Glück Hugó rabbinál²⁵ tanultam, egy ideig az öccse, Reb Zálmen helyettesítette, mert sátoros ünnepen a szükeban, a sátorban aludt, és tüdőgyulladást kapott. Amikor az én papám Célemben tanult, a nagyapjuk, Glück Avigdor volt ott a rasekól, a hitközségi elnök. Glück rabbi a forradalom idején elszökött, kijött Amerikába, később Williamsburgban, a Ruttledge Streeten volt egy Bész Ávrohom nevezetű kis imaháza és jesivája.

A harmadik évben tanított Holczer rebbe, az egykori Holczer Lipót ortodox főkantor fia, az Akácfa utcai templom rabbija. Közvetlen szomszédunk volt a Dohány utca 56.-ban, a forradalom alatt a papa által szervezett csoporttal, a szüleimmel együtt szöktek át a határon. Bécsből bekerült a felső-ausztriai Enns és Linz között lévő Asten menekültlágerebe, ahol én is voltam. Holczer rabbi Astenban hivatalosan dájen volt. Ajánlották neki a stockholmi ortodox rabbi állást. Elutazott Stockholmba, próbabeszédeket tartott németül, rögtön fel is vették, minden rendben lett volna, de utolsó percben az anyahitközség ki akart kötni egy feltételt, ami vallásilag ellentétes volt a felfogásával, és nem lett belőle semmi. Kijött Amerikába, Williamsburgban, a „Bécsi Hitközség” jesivájában tanított addig, amíg nyugdíjba nem ment. Rendkívül intelligens, művelt ember. Emlékszem, hogy amikor nekünk a *Toldit* kellett bemagolni, és természetesen minket ez nem érdekelt, más gyereket se, és panasz-

kodtunk neki a Tajrászban, elkezdte nekünk szavalni a *Toldit*. Soha nem volt színházban, de ha megkérdezték egy színésről vagy színdarabról, ő tudott minden információt. Egyetlen egy alkalommal volt moziban: mesélte, hogy Pesten összeszedték az összes rabbikat, és elvitték őket a Royal moziba, egy szovjet propagandafilmre, ami arról szólt, hogy milyen nagy vallásszabadság van a Szovjetunióban. Mellette, egyik oldalon a gyöngyösi rabbi²⁴, a másik oldalon a volóci rebbe²⁵ ült – el lehet képzelni, mennyire tetszhetett nekik az a film. És utána azt mondta a Holczer rabbi, hogy már érti, miért vonzza annyira az embereket a mozi. Az égvilágon mindenről el lehet vele beszélgetni. A mai napig mindennap beszélek vele telefonon, ha nem hívom őt, akkor ő hív engem.

A negyedik évben Oberländer Lázár rabbihoz kerültem; a felesége, a sok jót tevő Eszti néni paksi Ausch leány volt, az anyai nagyanyám másod-unokatestvére. Igen szigorú rebbe volt, engem kétszer alaposan elvert, ártatlanul. Nagy örömömrre a tanév közben családotstul elhagyta Pestet, és visszakerültem a Holczer rebbehez. Oberländer rabbi Brooklynban telepedett le, gyakran bementem hozzá a williamsburgi pápai templomba, hogy találkozjak vele. Szoktam neki említeni, hogy még mindig érzem a verését. Avval együtt engem szeretett, mert mindig érdeklődtem a hogyléte felől.

Egy keveset tanultam Klein rabbinál, talán egy nyáron át. Ő, szegény, egy sánta ember volt, mesélte, hogy gyerekkorában biciklizés közben baleset érte. Imádtuk őt, egy angyali jóság volt. Hogy mi lett később vele, mikor ment el Magyarországról, nem tudom.

Moskovits Mordecháj Árje rabbinál is talán csak egy nyáron tanultam, őt is szeretettük, jó ember volt. Később volt valami feketézési ügye, az iskolaterem szekrényében találtak valami fekete árut. Ő maga biztosan nem feketézett, de akkoriban sokakat lefogtak. Bevitték, hogy meddig volt bent, nem tudom, de emlékszem, a felesége éppen akkor volt állapotos, szóval sok minden összejött nekik. A forradalom után kikerült Montrealba, 1987 elején halt meg, és Monroe-ban a szatmáriaknál lett eltemetve. Rá van írva a sírkövére, hogy Kovácsházán, Makón, Csornán, Budapesten és a Montrealban közel hatvan éven át tanított gyerekeket.

Egy rövid ideig Groszberg rabbi²⁶, a Slomo apja is tanított, egypár fiúnak, aki már elvégezte az általános iskolát, előadásokat tartott, főleg arról, hogy hogyan készítik a zsidó naptárt. Nagy tudós, intelligens ember volt. Egyszer lejött Paksra a jesivába kihallgatni a bóherokat. Félttem, hogy valami olyat fog kérdezni tőlem, amit nem tudok, de valahogy

megúsztam a dolgot. Nagyon tiszteltem őt. Mikor 77-ben Pesten jártam, a Kazinczy utcai templomban imádkoztam. Nyári estefelet volt, még elég világos, de amikor odaértem, az emberek már jöttek kifelé. Több mint húsz év után először találkoztam a Jaszi bácsival. Meglátott, és nem az volt az első kérdése, hogy vagyok, hanem, hogy imádkoztam-e már minchet, az estefelet imát? Mondtam, hogy még nem. A haszidok nagy része későn imádkozik minchet, és habár én nem vagyok haszid, én egyáltalán nem voltam késésben, de ő az *ajberländer* szokások után ment, hát rám parancsolt, hogy álljak meg az utcán, és azonnal imádkozzak.

A pesti ortodox iskolában szombat helyett vasárnap volt tanítás. Az első két elemiben Speiser Ignác tanított, Speiser Márton tanító és kordirigens testvére. Ők Pesten haltak meg. A harmadikat és negyediket Menczer Jakab bácsi tanította, egy kecskeszakállas, igen rendes és mélyen vallásos ember. Egyszer nagyon rosszkodtunk, és azt mondta: „Majd még megsirattok engem!” Akkor már államosították az iskolát, és bizonyára tudta, hogy mi vár ránk. Haj, de mennyire igaza volt! Mikor először voltam Erecben, 1969 nyarán, felkerestem Bené Brákbán, és elmeséltem neki, hogy mennyire megsirattuk őt. Emlékszem egy Weiner nevezetű tanítóra is, akit mi Jásmidnak hívtuk, héberre és héber nyelvtanra tanított minket. Az iskola igazgatója Reif Ármin volt, akit a gyerekek Röfinek hívtak.

Az államosítás után egy évig hagyták a zsidó iskolát nagyjából úgy működni, ahogyan előtte volt. A következő tanévben, amikor ötödikes lettem, beosztották a zsidó iskolákat és előírták, hogy minden tanulónak a lakóhelyhez legközelebbi állami iskolába kell járni. Hozzánk a Kertész – régebbi nevén Nagyatádi Szabó – utcai általános iskola volt a legközelebb. Két bejárata volt, külön a fiúknak és külön a lányoknak. A következő évben az iskolát olyanná változtatták, ahol frissen végzett tanítóképzősök tanítottak. (Itt kezdett tanítani matematikát a fent említett Grosz Jóska is.) Bizonyára meg volt határozva az osztályok létszáma, mert megkérdezték a fiúktól, hogy ki akar átmenni a Kazinczy utcai állami fiúiskolába.

Mi, ortodox fiúk, rögtön jelentkeztünk. Mások is átmentek, sőt a tanárok egy része is átkerült – de mi milyen örömmel mentünk át! Ugyanakkor Vera nővérem a Dohány utcai állami leányiskolába ment át. Még az ortodox lányoknak valamivel könnyebb volt, de mi fiúk mit szenvedtünk, mit vertek minket a keresztény fiúk! Amikor a papám a legelső nap elvitt a Kertész utcai iskolába, természetesen volt rajtam egy sapka. Odajött egy Lánkos nevezetű fiú,

és leverte. Erre fel a papa elővett egy kápelet, és rátette a fejemre. Egyszer elvittek minket Aquincumba, előttem ment egy fiú, megfordult, és minden ok nélkül, tiszta erőből beleütött a jobb szemembe, egész kék lett az arcom. A tanár megnézte az arcomat, és nem szólt semmit. Evvel a szememmel a mai napig problémám van. De a Kazinczy utcai iskolában sem volt különbség a helyzet, ott is majdnem minden nap elverték bennünket. Az egyik fiú beleszúrta a körzöt a lábamba.

A keresztény fiúk egy részét látásból ismertük az utcáról, féltünk tőlük, különösen a Klauzál téren, ott még ha ketten mentünk át, akkor is gyakran összeverték minket. És ez a kommunista paradicsomban volt. Sokan azt hiszik, hogy a zsidóknak jó dolguk volt a háború után – hát mi nagyon sokat szenvedtünk. (És ha egy teherautó hirtelen megállt a ház előtt, akkor a papa remegett, hogy nem-e őt jönnek az ávósok elvinni.) Az ortodox gyerekeknek az állami iskola egy világégés volt. Lehetetlen volt megszokni, hogy akiktől az utcán rettegtünk, azokkal egy iskolába, gyakran egy osztályba kell járni.

A Kazinczy utca 23–25. számú állami általános fiúiskolában nyolc évfolyam volt, mindegyik párhuzamos osztállyal. Körülbelül negyven tanuló volt egy osztályban, tehát vagy hatszáz fiú járt oda. Az én osztályomban körülbelül hat ortodox és tizennégy neológ fiú volt. Az egész iskolában talán én voltam az egyetlen tanuló, aki nem lépett be önként az úttörőcsapatba. Makacs voltam, és gyűlöltem a kommunizmust. Mikor hetedikes voltam, odajött hozzám Juhász Pál osztályfőnök, nagyon rendes ember volt, rá akart beszélni, hogy legyek úttörő. Mondtam, én nem lépek be. „Mért nem akar belépni?” Mondtam, azért, mert megyek a héber iskolába, és nincs rá időm. Szekált, szekált, és ugyanakkor odajött az egyik ortodox fiú, aki most Manhattanban orvos, és azt mondta, „Tanár úr, én belépek”. Ő belépett, én nem.

Mint minden iskolában, ott is voltak rendes tanárok, és voltak antiszemiták is. Mikor ötödikbe kezdtem járni, Izsák tanárnő, aki nagyon rendes volt, és több éven át tanított engem, azt kérdezte, „Mondd ti olyan kopaszok vagytok, mint a ferencesrendiek?” „Igen”, válaszoltam, és otthon megkérdeztem a mamát, kik azok a ferencesrendiek, mert fogalmam sem volt róla. Egyszer Páncél Tibor tanár, szintén egy rendes ember, nyolcadikban ő volt az osztályfőnököm, amikor a katedránál álltam, azt kérdezte: „Mondd Lefkovits, ti nagy demokraták vagytok?” Nem tudom, máma hogy van, akkor ötödik osztálytól felfelé a tanárnak magázni kellett a tanulót, de ez a tanár letegezett, nem baj, rendben van. Ímmel-ámmal azt mondtam, hogy igen. „Hja,

a mai világban sokat kell hazudni!”, ez volt a válasza. Utána nyíltan beszélt velem a politikáról. Két katolikus pap sógora börtönben ült, el lehet képzelni, hogy mennyire volt kommunista. Egyszer Páncél azt kérdi az osztály előtt: „Lefkovits, mit akar, egy intőt, vagy hoz egy kiló maceszt?” Mondtam, hogy intőt. Aztán vittem neki Vera nővéremmel egy kiló maceszt. Vagy azt mondta nekem, ő tudja, hogy a zsidók behoznak zsilettet külföldről. Erre a papa valahonnan szerzett zsilettet, és elvittük neki.

Nyolcadikban, utánozva a szovjet tanítási módszert, bevezették a kisérettségit; öt tantárgyból kellett úgy írásbeli, mint szóbeli vizsgát letenni: magyar, történelem, számtan, talán fizika és nem tudom, még mi. Kiderült, hogy az egyik írásbeli vizsgát Nagy-Budapest minden iskolájában szombatira tűzték ki. Páncélhoz fordultunk, azt mondja, „Ez a törvény: vagy írtok vagy nem. Ha nem írtok, elbuktok, én nem tudok segíteni rajtatok!” Megkerestük Csaplár igazgatót, egy vörös hajú, elég rendes ember volt, azt rebesgették róla, hogy kitért zsidó, de azt mondta, ő sem tud csinálni semmit.

Végül elmentünk Jungreis rabbihoz. Ő egy jó megjelenésű, kis vörös szakállas férfiszépség volt, nagyon intelligens volt, jól tudott prédikálni, nívós magyart beszélt, és ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy a Jungreis családnak nagyon jó neve volt Nagy-Magyarországon. Ezt a rabbit huszonnyolc éves korában vették fel Budapestre dájennak. Ugyanakkor voltak Magyarországon más, idősebb rabbik is; én nem akarom összemérni, hogy ki volt nagyobb tudós, ezt nehéz megítélni, de tény, hogy emiatt voltak súrlódások a hitközségen belül.

A bész hamidros mögötti lépcsőházban lehetett felmenni a *bész-din stíbl*be, a rabbisági hivatalba. Ott volt Jungreis rabbi irodája, és amikor ő elment Izraelbe, és Grünfeld Mordecháj rabbit fölhozták Nyíregyházáról a helyére, neki is az lett az irodája. Emlékszem, mikor a nyíregyházi rabbit felvették, csináltak egy minjent, és engem is felhívtak az irodába, hogy meglegyen a tíz személy. Meg voltam lepődve, mert szfárdul imádkoztak, mint a hászidok, én akkor még nem ismertem ezt a rítust.

Egyszer Jungreis rabbihoz is felhívtak, mert volt egy válás, és akkor is kellett, hogy legyen minjent. Nekem ez nagyon érdekes volt, ott volt egy nő a mamájával Kisvárdáról, akitől a férje el akart válni, és ott volt a Jungreis, meg még két másik rabbi, a rabbiság reprezentálta a férjet. Emlékszem, hogy először Jungreis rabbi azt kérdezte tőlük, hogy tudnak-e jiddisül, és mikor azt válaszolták, hogy igen, akkor azt mondta nekik, „Ne haragudjatok, de a törvény az, hogy nekem titeket most tegezni kell”. Természetesen utána még nagyon sok

mindent kérdezett tőlük. Egy válasz nagyon komplikált dolog, nem mindegyik rabbi tudja véghezvinni, nem mindenki jártas benne. A válasz végig jiddisül ment. Alapjában véve nem érdekes, hogyan beszélnek, a leírt szövegnek arameusnak kell lennie, egy kevés héber keveréssel. De nagyon fontos, hogy mindenki megértse, mit mondanak, mert ha a rabbit nem értik, vagy ő nem ért valamit, akkor nem tudja őket elválasztani. Mikor minden készen volt, akkor a nőnek a hóna alá kellett venni a pergamenen lévő írást, és úgy menni négy lépést – ez a bizonyíték, hogy ő magához veszi, elfogadja a választ.

Amikor megkerestük Jungreis rabbit a vizsga miatt, a rabbiság elintézte, hogy külön vizsgáljunk le. Összeszedték az ortodox fiúkat, vagy harmincan lehettünk egész Budapesten. A Király utca és a Nagymező utca sarkán lévő katolikus templom mögötti utcácskában volt egy iskola, ott kellett letenni a vizsgát, csak úgy engedtek át minket. Volt egy egyezmény a MIOI és az állam között, amit Kahán-Frankl Samu, az ortodoxok elnöke is aláírt. Ebben többek között az is benne volt, hogy az ortodox tanulók szombaton és ünneppon fel vannak mentve az írás, kézimunka és rajz alól, illetve az első két tanóra alól, hogy mehessenek a templomba, a többi órán részt kell venni, de nem kell vinni semmilyen felszerelést, és persze később az anyagot be kell pótolni. Az egyezmény teljes szövegét meg lehet találni Dr. Seifert Géza írásában, ami az *Évkönyv* 1973/74-es számában jelent meg. Meg kell jegyezni, hogy amíg nem olvastam el ezt a cikket, gyér fogalmam volt az egyezményről. Ha ismertük volna, talán könnyebb lett volna harcolnunk a szombatért.

Amikor ötödikbe jártam, meg akartak buktatni, mert nem voltam hajlandó szombaton tornázni. A tornatanár egyáltalán nem szimpatizált a zsidókkal, legalábbis énvelem. A tanári karban általában sok antiszemita volt egész Magyarországon; furának tűnik, de az intellektuelek közt talán több antiszemita volt, mint a köznép között. Kérdezte, hogy tornázok-e, mondom, nem. Mért nem? Mert szombat van. Azt mondta, menjek fel az igazgatóhoz, és hozzak egy igazolást, hogy fel vagyok mentve a torna alól. Ő tudta, hogy torna alól nem vagyok felmentve, én nem. Felmentem az igazgatóhoz, nem volt ott, csak a helyettese. Kértem igazolást, erre azt válaszolta, hogy a testnevelés alól nem vagyok felmentve, csak írás, kézimunka és rajz alól. Vissza mentem, kérdezi a tornatanár, kaptam-e igazolást? Mondom, nem. Miért nem? Megmondtam, mit mondott az igazgatóhelyettes. Erre azt mondja, „Na, Lefkovits, tornázik?” Nem. Megkérdezte vagy háromszor. Aztán beírt egy egyest. Mi kell

több: egypár ilyen egyes, és a tanuló elbukik. A végén mégiscsak átengedtek.

Az pedig hetedikben történt, hogy szombaton az első két óránk rajz volt, és csak szombaton volt rajzóra, tehát én hivatalosan fel voltam mentve, nem is tudom, hogy ki tanította. Jött a tanév vége, a rajztanár egész évben nem látott, meg akart buktatni. Nem volt rossz bizonyítványom, de egypár ilyen gyerekség miatt leromlott. Vera nővérem nagyon szépen rajzolt, ő volt a legjobb tanuló az osztályában. Neki azt mondták a Dohány utcai leányiskolában, hogy szombaton rajzolni kell, különben megbuktatják. Akkor ő egy beszédet, egy előadást tartott a tanárnőnek, hogy a zsidók már többet is áldoztak, mint egy pusztá megbukás, őt ez nem érdekli. Persze a végén őt is átengedték. Talán hatodikos lehettem, amikor a Kazinczy utcai iskolában volt egy rajzkiállítás. Vera nővérem, aki szépen rajzol, és egy kicsit nagyszájú, odament a Barta rajztanárhoz, és kérdezte, hogy ismer-e engem. „Lefkovitsot? A botkezűt?” – ez volt a válasza. Volt az osztályban egy alacsony, vastag szemüvegű tanuló, én lehettem tizenkettő, ő tizenöt éves; egy nagyon rossz, verekedős, vad fiú volt, és gyűlölte a zsidókat. A Barta rajztanár valamiért dühös lett rá, és fejbe kólintotta a kétméteres vonalzójával. Erre a fiú elkezdett bőgni és káromkodni a tanárra úgy, ahogy kell, nem is tudom, honnan szedte azokat a szavakat. Csodálkoztam: hát olyan nagy ütést kapott? És akkor dupla volt az öröm: először, hogy ezt az antiszemita fiút fejbe kólintották és bőg, másodsor, hogy a fiú jó gorombán beolvasott a másik antiszemitának.

Valószínű, hogy a fedett fej is benne lehetett az egyezményben, mert egyszer a Tajrászban behoztak egy csomó kapelet, hogy minden gyereknek osszanak belőle. Ötödikben, a Kertész utcában az egyik tanár, talán Farkasnak hívták, mikor meglátott minket kapelebeben, mindig kezdett bömbölni, követelte, hogy vegyük le a sapkát, pedig sejtettük, hogy ehhez nincs joga. Egy másik, Bártfa nevezetű, igen szigorú tanárunk a nácik alatt Mainzban végzett mint tanító, el lehet képzelni, milyen lehetett a szellemi háttere. A háború után kommunista lett, tanítóból előléptették tanárrá, a Kazinczy iskolában ő lett az igazgatóhelyettes; azt rebesgették, hogy még az igazgató is félt tőle. Nyolcadikban ő tanította a történelmet, természetesen a történelemkönyv mindenféle hazugsággal volt tele, én tudtam ezt, én olvastam másfajta könyveket is, engem ez mindig érdekelt. Ez az ember dolgozatírásnál beállt a sarkba, elővett egy újságot, és elkezdte olvasni. Utána azt mondta, „Mit gondolnak, én nem lestem magukat?” Egy kis luk volt az újságon, onnan leste,

hogy ki puskázik. Az ortodox fiúkat nem bírta. Hogy mit szenvedtem én attól az ördögtől!

De akadtak zsidó tanárok is az állami iskolában. Volt egy nagyon rendes ember a Kertész utcában, akiről azt mondták, hogy zsidó. A Kazinczy utcában volt egy Gerzon nevezetű, akire szintén azt mondták, hogy zsidó, aztán Éva néni, az énektanárnő, aki a nővéreimet tanította a zsidó iskolában, és a Mutipofi: Deutsch Ödön, a nagyon művelt ember és jó tanár. Egyszer szombat délután, a Dob utca 35. egyik termében egy igen érdekes előadást tartott nekünk a bibliai Izráel és Júda királyságáról. A kommunizmus alatt felvette a Gáti nevet, de a fiúk úgy hívták, hogy Bödön és Mutipofi, mert mindig óriási pofonokat adott. Ortodox létére borzasztó szigorú, lehet mondani, hogy egy szadista ember volt! Engem nem tanított az iskolában, de megtisztelt a pofonjával. Egy alkalommal, amikor Balatonszemesen nyaraltunk, kértem engedélyt, hogy bemehessek a faluba, be is mentem, és láttam, hogy van ott egy borbély, lenyíratam a hajamat. Mikor visszamentem, a Mutipofi észrevette: „Lefkovits, ki adott neked engedélyt?!” – pedig én kaptam engedélyt, és ha nem, ha csak kiszöktem volna, akkor se történt volna semmi. „Muti pofi!” – és adott egy akkora pofont, hogy azt hittem, a szomszédban találok a fejemet. Ő erről volt híres. Egyszer megkérdeztem Holczer rabbitól, hogy nem tanította-e őt a Deutsch. „A Bödön? Dehogynem!” Számtanra tanította a Tajrászban. Deutsch tanár még a Groszberg Slomót is tanította, és mint fiatal fiú csodálkoztam, hogy Slomo tegezte őt. Deutsch kikerült Izraelbe, ott is tanár volt. Amikor meghalt, a pesti Deutsch Öcsi, azaz Askenázi Ervin, aki itt él Boro Parkban, írt egy cikket az *Új Kelet*-be: „Nincs többé Mutipofi!” Ő még a keresztény fiúktól sem félt, ha valaki nem tetszett neki, lehetett az a legnagyobb, legerősebb is, mert különben ő nem volt magas ember, és inkább sovány, olyan pofont lekent neki, mint annak a rendje. Nagyon ritkán fordult elő, hogy a tanárok megvédték minket. A keresztény fiúk legtöbb esetben akkor kezdtek ki velünk, mondjuk szünetben, amikor a tanárok nem voltak jelen. És ha ott is voltak, legtöbbször félrenéztek, lehet, hogy ők is féltek.

Sajnos a hitközségi vezetőség sem igen törődött az ortodox gyerekekkel. Én ezt gyakran lamentálom. Hadd hozzam fel példának a következő esetet: mi, ortodox fiúk nem mertünk labdázni se a Klauzál téren, se valamelyik Dob utcai grundon. Ha megtettük volna, a keresztény fiúk elvették volna tőlünk a labdát, sőt össze is vertek volna minket. Nem volt más lehetőségünk a labdázásra, mint a templomudvarban. De ezt meg a hitközségi vezetőség

egyres tagjai nem bírták, számtalan esetben megzavartak minket. Volt egy szép, nagy gumilabdám, nem emlékszem már, kitől kaptam, a formája hasonlított egy futballra. Játszottunk vele a templomudvarban, egyszerre megjelent dr. Sebestyén Antal²⁷, és el akarta tőlem venni. Én a két kezemmel a hátam mögé tettem a labdát, talán rá is guggoltam, nem voltam hajlandó odaadni neki. De ezt meg a Sebestyén nem hagyta, ő is leguggolt, és erőszakkal elvette a labdámat. Én azt a labdát többé nem láttam. Dr. Sebestyén tanult ember volt, úgy a világiakban, mint a zsidóban. Abban az időben kapta meg a doktorátusát, amikor a papám Pestre került. Tanította is őt, az ölébe ültette, és németül kérdeztette, mert a papa még nem tudott magyarul. Ezért még jobban fájt, hogy elvette a labdámat, és a mai napig nem tudom elfelejteni.

A templomudvarban egy pincelakásban lakott a házmaster, Csordás Károly és a felesége. Ő szintén sokszor elvette a labdánkat, de utána mindig visszaadta. Csordás bácsi kommunista volt, aki a háború alatt, amikor a zsidók el voltak tiltva a rádióhallgatótól, vitte nekik a híreket. Úgy tudom, hogy ő mentette meg a tóratekercseket is. Szegény, a forradalom alatt sorba állt kenyérért, és egy golyó eltalálta. Emlékszem, mentem imádkozni a Kazinczy besz hamidrosba, és a Dob utcai bejáratnál, jobb oldalon, a fal mellett feküdt egy koporsó. Nagy betűkkel rá volt írva, Csordás Károly.

*

Mi, ortodox fiúk rettegünk a Klauzál tértől. Ma a Klauzál tér másként néz ki, mint akkor. Ha keresztülvágtunk a téren, majdnem két utcát megspóroltunk, ha többen mentünk, keresztül is vágtunk, de egyedül, vagy ha csak ketten voltunk, féltünk arra menni. Ha átmentünk, odajött mondjuk egy kisgyerek, ránk ütött, és ha visszaütöttünk, akkor egyszerre mindenholon keresztény fiúk ugrottak ránk. A Klauzál tér nagy, üres tér volt, körben grundok, lebombázott házak; ki védett volna meg minket? Ha akartunk valamit játszani, labdázni, a keresztény fiúk elkezdtek kővel dobálni, mert ott sok törmelék volt. Csak ez a Mutipofi, ez nem félt senkitől. Emlékszem, az egyik Dob utcai grundon odament a keresztény fiúkhöz, akik kővel dobáltak minket, ez odament, ez elintézte mindegyiket, talán fel is pofozta őket. De ő ritka kivétel volt.

Nyolcadikban délután sokszor be kellett menni korrepetálásra, átvenni az anyagot a kísérettségire. Bizonyára a tanári kar is félt, hogy ha valaki megbukik, akkor esetleg ők lesznek a felelősök. Bártfa, a történelemtanár, az egyik korrepetáláson azt

mondta, hogy van egy úgynevezett állami kapitalizmus, ami még nem érkezett el az állami imperializmus szintjére, és amit mond, azt majd a történelem bizonyítani fogja. Neuburger, egy neológ fiú, az osztály legjobb tanulója, fel akarta jegyezni; erre a tanár rászólt, hogy ne hogy megpróbálja. Én nem tudtam magam visszatartani, lehajtottam a fejem, és mosolyogtam. Hát miről beszélt: hogy a kommunizmus nem egyéb, mint állami kapitalizmus, és a Szovjetunió még nem érte el az imperializmus szintjét. Ezt csak véletlenül mondhatta, mikor észbe kapott, rászólt a tanulóra, ne hogy nyoma legyen. Mindig megjátszotta, hogy nagy kommunista, ezért lehetett magasabb pozíciója.

Mikor Pakson tanultam, azt mondta egy cipész, hogy Magyarországon a zöldekből vörösek lettek.

A mi házunkban is lakott egy volt nyilas, Tóthnak hívták. Közvetlenül a fölszabadulás után azt mondta a felesége, hogy bárcsak visszajönnének két napra a németek, hogy az összes zsidót felakaszthassa a gangon. És közben zsidó házban laktak. Volt egy kislányuk, Marika, soha nem bántottuk, de sok csibészséget csináltunk vele. Vera nővérem például belepisilt egy üvegbe, és odaadta neki mint teát. Ez a kislány kihozott a lakásból mutogatni képeket, az egyiket elloptam, a hátára az volt írva, hogy „Csendélet”, elől meg lövik be a zsidókat a vízbe. Gyakran emlegették a gázkamrát, egyszer a konyhánkban elkaptam Marikát, megfogtam jól a haját, kinyitottam a gázt, és odanyomtam a fejét, „Na most szagolj!” A mama pont kijött a konyhába, észrevette, persze kikaptam. Én akkor hat-hét éves lehettem. És mi lett ebből a nyilasból: ávós lett, kapott egy szép lakást, és elköltözött, többé nem láttuk. Úgy mesélték, hogy egy szép napon odahaza fegyvert fogott a kutyájára, erre kivetkőztették az ÁVH-ból.

A háború előtt a Dohány utca 56.-ban csak ortodox zsidók laktak, főleg hitközségi alkalmazottak. A kapubejárat jobb oldalán volt egy kóser mészárszék, amit a háború után fűszerüzletté alakítottak. A sarkon volt egy nagy kocsmá, az Akácfa utcai oldalon egy-két üzlet, meg egy pinceraktár. Tizenkét lakás volt, és a földszinten kettő. A háború után persze államosították a házat, sokan beköltöztek, zsidók és nem zsidók. Mellettünk, a Strasser sakter lakásába Schnitzlerék költöztek be, egy jobb módú család, ott az asszony tényleg igazi kommunista volt, tizennégy éves korában átúszta a Dunát, hogy valami titkot vigyen a vörösöknek. Habár Schnitzler néni sokat vitatkozott a mamával a kommunizmusról, nagyon rendes volt, soha nem veszekedett, soha nem fenyegetőzött. Később csalódott, a férje otthagytá őt egy kislánnyal; az egész élete tönkre-

ment a kommunizmus miatt. A forradalom alatt a légópincében azt mondta, most már hajlandó volna elmenni Svájcba, hogy nyugodtan élje le az életét. Nem sokkal utána szegény meghalt, pedig nem volt egy idős nő.

1949–50-ben a Kertész utcai iskolában azt mondták, hogy megengednek nekünk egy óra hittant pénteken, a tanulás után. Páran, ortodox és neológ fiúk, bementünk egy osztályba, és a hittanár bemutatkozott, dr. Jólesz Károly, hangsúlyozva, hogy „Jó lesz!”, pesterzsébeti rabbi volt, akkor még nem tudtam, hogy a Jólesz egy ismert rabbicalád neve. *Vájchülüt*, a péntek esti kiddus első részét olvastatta velünk az imakönyvből, izraeli kiejtéssel; mi, ortodoxok tudtuk a szöveget kívülről, a neológok csak egypár betűt ismertek. Jólesz rabbi több előadást tartott, de nem mondott semmi olyat, ami nekünk, ortodoxoknak újság lett volna. Otthon a papa nagyon sokat foglalkozott velünk, segítette megérteni és megtanulni az iskolai tananyagot. Az ő papája is nagy súlyt fektetett a gyerekei taníttatására, még házi tanítókat is tartott, az egyiküket, Kövesi Ignác bácsit még én is ismertem. A papa tanított minket a komplikált héber nyelvtanra és egyéb zsidó tárgyakra, amiket a kommunista Magyarország nemigen szívelt. Határozottan állítom, hogy mi a legtöbbit a szüleinktől tanultunk.

Jólesz rabbinak szép, hullámos haja volt, kis kapele a fején, mi csodálkoztunk, hogy egy rabbinak frizurája lehet, mert ortodox körökben az nem volt szokás. Egy alkalommal az osztályba bejött egy katolikus pap, fekete ruhája és fehér, kemény gallérja volt. Bejött, valamit akart mondani a rabbinak, és csodálkozva látom, hogy Jólesz hátranyúl, és ügyesen leemeli a kapelet a fejről. Abban a pillanatban az összes respektet elvesztette előttem: ha én mint gyerek harcolok, hogy sapkában lehessenek, akkor a rabbi szégyelli magát egy pap előtt? Habár csalódtam benne, Jólesz szimpatikus ember volt, jól tudott beszélni – általában a neológ rabbik jól tudtak beszélni, ők arra lettek kiképezve. Kevés ortodox rabbi tudott magyarul szónokolni úgy, mint például Jungreis rabbi vagy Holczer rabbi. Volt olyan is, aki itt született, mégis nagyon nehezen beszélt magyarul.

Normális körülmények között egy osztályban nagyjából egyidősök a tanulók, de a háború után több korosztály egybe került. Szigorú volt a tanítás, sokakat elbuktattak, még az ortodoxok között is akadt olyan. Velem járt egy antiszemita fiú, aki mellett törpe voltam, nyolcadikban egy időben mellettem ült, és a következő évben már katonai sorozásra kellett állnia. Volt egy zsidó fiú, Klein Albert, akinek kárpátjai szülei kommunisták és szovjet

állampolgárok voltak, Belgiumból került Pestre, akkor tanult meg magyarul, különösen káromkodni. Erős és rendes fiú volt, nagyon jól tornázott. Ő is jó pár évvel idősebb volt nálam. Négy évig osztálytársam, sőt egy időben padtársam volt egy Szűcs nevezetű cigány fiú, egy valódi zeneművész. Nem messze tőlünk, az Akácfa utcában volt a Három Huszár lebuja, ahol hajnalig mulattak, tudtommal ez a fiú ott csellózott, el lehet képzelni, hogy nézett ki reggelente az iskolában. Az apja Miskolcon volt zenetanár. Egyszer az egyik szünetben bejött a leánytestvére mondani, hogy meghalt az apjuk. A fiú vagy tíz percig szomorú volt, utána már nevetett valamin. Faragó énektanár, aki értékelte Szűcs tehetségét, valamiért lecigányozta, akkor a fiú elkezdett sírni, és azt kiabálta, „Az én apám nagyobb tanár, mint maga!” Faragó rendes ember volt, mégis bántott, hogy lecigányozta ezt a fiút. Szűcs sokkal idősebb volt, mint mi, nem zsidózt, és sokszor megvédett minket; igaz, mi meg gyakran adtunk neki egy szelet kenyeret az uzsonnából. Amikor Bécsben laktam, elmentem Edit nővérem egyik barátnőjének az esküvőjére, egy cigányzenekar játszott, és Szűcs volt a prímás. Oda mentem hozzá, megörült nekem, és az összes zenész körbevett. Nem messze a weiburggassei imaháztól volt egy *Nachtlokal*, egy éjjeli lebuja, ahol ki volt téve a Szűcs képe egy piros-fehér-zöld szalaggal, és oda volt írva németül, hogy cigányprímás. Gondoltam magamban, Pesten lecigányozták, Bécsben meg kókdát tesznek rá.

Mi felháborodtunk, ha lenézték a cigányokat. Egyszer egy egész felfordulás történt emiatt: jött hozzánk két nő agitálni, házról-házra kellett nekik járni. Az egyik egy ortodox nő volt, le volt kötve a haja, a férje a papámmal együtt volt munkaszolgálatban, ő volt a hitközségnél az üb. vezető, szóval őt tették oda a kommunisták besúgónak. Ünnepkor a Kazinczy templomban ő ügyelt a rendre, mi, gyerekek féltünk tőle, mint a tűztől. Evvel együtt rendes ember volt. Gyermektelenek voltak, egy árván maradt unokaöccsüket neveltek, és a papa egyszer megkérdezte, hogy mi lesz ebből a fiúból? Azt válaszolta, „A legjobb foglalkozást választotta, ávós lesz belőle!” De ő nem gondolta ezt komolyan, ez csak mese volt. Tulajdonképpen csak egyetlenegy embert ismertem, akire azt mondhatom, hogy tényleg kommunista volt, Schnitzler nénit, a szomszédunkat, akit már említettem. Egy ortodox zsidó nem lehet kommunista, az két ellentétes felfogás. Sajnos mégis akadt ortodox, aki belépett a pártba, igaz legtöbbjük akkor lett párttag, amikor a szociáldemokratákat automatikusan beolvasztották a kommunista pártba.

Szóval jött ez a két nő agitálni, így a kommunizmus, úgy a demokrácia, és egyszerre a nem zsidó nő elkezdett cigányozni. És mi, gyerekek kikeltünk ellene, megvédtük a cigányokat, hát ha lenézi a cigányt, lenézi a zsidót is: mi a különbség? A mama is mondta, neki ne magyarázza, hogy mi a demokrácia, ő demokráciában nőtt fel – mármint hogy Csehszlovákiában, ott tényleg demokrácia volt, ott a cigányoknak ugyanolyan joguk volt, mint másoknak. Hát ő, mint kommunista, hogy beszélhet a cigányok ellen?! Ezután a nő férje szólt a papának – mondom, együtt voltak munkaszolgálatban –, „Vigyázz, a feleséged és a gyerekeid kikeltek a másik agitátor ellen! Vigyázz, ezt jelenteni kellett odabent.” Úgy látszik, valahogy sikerült elintézni, hogy nem történjen semmi. Az volt a bűnünk, hogy megvédtük a cigányokat; amikor pedig a kommunizmusban hivatalosan nem volt különbség az emberek között. Ha valaki zsidózt, azt meg kellett volna büntetni, de ilyesmi persze sohasem történt. Nem emlékszem, hogy a tanárok használták volna a „zsidó” szót, inkább „izraelitát” mondtak, talán úgy vélték, hogy az szebb.

Mi, ortodox fiúk nemcsak a keresztény fiúktól féltünk az utcán, de sokszor még a neológoktól is. Egyszer mentem az Akácfa utcában, a Dob utca és a Wesselényi utca között, a BESZKÁRT előtt egy blokkal volt egy modernebb ház, ahonnan leszólt egy idősebb neológ fiú, hogy „Lefkovits!” Erre visszaszóltam: „Na és, ha úgy hívnak?” Hogy az a fiú hányszor elvert utána! Micsoda szemtelenséget követtem el! Az iskolában gyakran voltak vallási vitáink a neológ fiúkkal, de nemigen verekedtünk.

Egy érdekes eset elhúzódik egészen 1986-ig. Mikor államosították az iskolát, féltünk, hogy hova, kik közé kerülünk majd. A Kazinczy templomban az esti imánál egy ember beszélget a papámmal, tegezük egymást, kérdezi, hova osztották be a fiadat iskolába, apám mondja, hogy a Kertész utcába. Azt válaszolja, hogy akkor a te fiad együtt fog járni az én fiammal. Na, megörültem, lesz még egy ortodox fiú az osztályban. Meg is kérdeztem, hogy hívják, azt mondta, Friedmann. Bekerülök az iskolába, mondom, az első nap avval fogadtak, hogy lelökték a sapkát. Négyen voltunk ortodoxok, el akartak minket osztani, a párhuzamos osztályban akartak engem helyezni, egyedül lettem volna ortodox, elkezdtem sírni, akkor otthagytak, és egy Hartmann nevezetű fiút tettek át (Hartmann kántor és Pollak bácsi, a templomszolga unokáját). Névsorolvasáskor hallgatom a neveket, nézem, van-e Friedmann. Nincs. Lehet, hogy a párhuzamos osztályba került. De Friedmann ott sincs. Egyszer, év közben lezsidóz engem egy Farkas nevezetű zsidó fiú – mi tud-

tuk, hogy ki zsidó, ki keresztény. Lezsidóz engem egy zsidó fiú? Nagyon bosszantott, de nem tudtam elverni, mert erősebb és idősebb volt, mint én. Mit lehet csinálni? Szóltam egy Klein nevezetű neológ fiúnak, aztán ketten ráfektettük a padra, jól elvertük, ahogy kell. Amúgy ez a Farkas nem volt rossz gyerek. Év végén jön az igazgatóhelyettes és az osztályfőnök az értesítőkönyvekkel, és kérdezik: „Farkas, hol van az értesítője?” Válaszolja, hogy ő beadta. Rakják az értesítőket ide, rakják oda, de nem találják a Farkasét. Újra megkérdik, és újra ezt válaszolja. Tovább keresik az értesítőjét, és egyszerre a Farkas megszólal, „Igazgatóhelyettes úr, mi magyarosítottuk a nevünket Friedmannról Farkasra.” Hohó, ez az a fiú, akiről az apja azt mondta, hogy velem fog járni! És ez lezsidózott engem? Utána hosszú éveken át nem láttam, más iskolába kerültem, különben nem messze laktak tőlünk. Nem sokkal a forradalom előtt találkozok vele, és mondja, hogy megy az Akácfa utcai templomba kaddist mondani, meghalt az apja. Azután harminc évig nem láttam. Meséltem, hogy Robi nagybácsink Párizsból Tangerba szökött a németek elől. Mikor Tangert visszaadták Marokkónak, visszament Párizsba lakni, a 60-as évek elején jött New Yorkba, és az utolsó tíz évét Miami-ban töltötte. Szegény nagyon beteg lett, lerepültem hozzá. Be kellett vinni a kórházba. Egyszer megjelenik egy rokon a feleségével, akiről sok jót hallottam a Robitól, jöttek őt meglátogatni. Természetesen, ha két zsidó találkozik, kifaggatják egymást. Kérdezem, hova valósi. Mondja, hogy nagykarolyi, a felesége pedig pesti. Mondom az asszonynak, nem tetszik pesti lenni (fura tájszóval beszél magyarul), ez nem pesti kiejtés. De az asszony erősködi, hogy ő pesti. Hol tetszetek lakni? Az Akácfa utcában. Ott hol? A Wesselényi utcánál. Hogy létezik, hogy én nem tudok róla?! Mi a leánykori neve? Farkas. Gondolkozok. Nincs magának egy öccse? De van. Nem a Kertész utcai iskolába járt? De igen. A maguk neve nem Friedmann volt eredetileg? De igen. És a papája nem sokkal a forradalom előtt halt meg. Igen. A nagypapája Lengyelországból jött Magyarországra, és ekkora szakálla volt? Igen. Mondom neki, együtt tanultam az öccsével. És véletlenül az is kicsúszott a számom, hogy egy jót és egy rosszat mondhatok rá. De nem akartam ezt mondani, ahogy mondják, freudi elszólás volt. Mi a jó? Mondom, a jó az, hogy rendes fiú volt. Mi a rossz? Nem akartam válaszolni, de akkor már faggattak. Nem volt kiút, hát mondom, hogy egyszer lezsidózott, és én egy másik neológ fiúval jól elvertem. Nagyon meglepődtek. Az asszony mesélte, hogy az ostromot az Állatkert mellett vészelték át, az állatok éheztek,

éjjel-nappal bömböltek, és ez megártott neki. Természetesen védte az öccsét. Kérdeztem, mi van vele, azt mondja, itt él Miami környékén. Még beszélgettünk, utána visszamentem a hotelba. Este tizenegy körül megszólal a telefon, a Farkas jelentkezik. Mondja, hogy jól emlékszik a verésre, mégis látni akar, jön a hotelba, hozza a feleségét is. Tényleg eljöttek, bemutatta a feleségét, ő is pesti, a Nagymező utcában laktak, és Erebben egy Mizráchi moszádban, otthonban nevelkedett, melynek Jólesz rabbi volt az igazgatója. Farkas mesélte, hogy ő több butaságot csinált, nem csak azt, hogy engem lezsidózott. Egy technikai iskolába járt, ott egy szép nap úgy köszönt: „Heil Hitler!” Hívták az apját, és az mondta, hogy az ő fia nem gondolhatta ezt komolyan, mert ők zsidók. Kétszer találkoztam még a Farkassal, mesélt Izraelről, ahova alijázott, onnan jött Amerikába. Mondta, hogy gyűlölte a zsidó vallást, de azután revideálta a felfogását. Az iskolában egy erős, kövér fiú volt, de mostanra vékony ember lett. Mondom, „Te úgy nézel ki, mint az apád”. Azt mondja, „Igen, ha belenézek a tükörbe, az apámat látom.”

Ez jól mutatja a pesti zsidóság tragédiáját. A nagy szakállú nagyapa Lengyelországból jön, a Nyírségben nőszül, Pesten telepszik le, de nem tanul meg tökéletesen magyarul. Az apa a Tajrászba, az ortodox iskolába jár. Az unoka már neológnak számít, csak néhány héber betűt ismer, gyűlöli a zsidó vallást, és zsidózik.

*

Az ortodox–neológ szakadásnál az ortodoxia látszott vesztesnek. Hiába nyert önállóságot és szabadságot, eleinte kisebbségben volt, főleg Magyarország nyugati felén és Budapesten. Az én véleményem szerint a neológokat a magyar nemesség támogatta, mert el akartak magyarosodni. Az ortodoxokat inkább támogatta Ausztria, ez kicsit szokatlannak tűnhet, hiszen a Habsburgok eléggé antiszemitaak voltak; de vajon miért engedte meg I. Ferenc József császár, hogy legyen külön ortodoxia? Mert belátta, az ortodoxoktól nem kell félni, hogy forradalmárkodni fognak ellene.

A pesti hitközség a neológokhoz csatlakozott. 1880 körül vagy tíz vallásos család alakította meg az autonóm ortodox hitközséget. A neológok jómódúbbak, a világi területen tanultabbak, intelligensebbek voltak, de szellemileg az ortodoxok lettek az erősebbek, ők tartották fenn a zsidóságot. Idővel a neológok között gyakori volt a kevert házasság és a kitérés. Magyarországon előbb-utóbb az ortodoxok lettek volna többségben, ha nem jön közbe a

holokauszt. A háború után persze más lett a helyzet, felfordult a világ.

A papa szokta mondani, hogy a két háború között körülbelül kétszázezer zsidó és ötvenezer keresztelkedett élt Budapesten. A második zsidótörvény szerint a kitértek is zsidóknak számítottak, igaz, nekik sokkal könnyebb volt a háború alatt, a keresztény papság bizonyos fokig védte őket, ami természetes. A kétszázezer zsidóból hatvanezer adófizető tagja volt a neológ hitközségnek, és csak körülbelül ezerötyszáz család tartozott az ortodoxiához. Tehát borzasztó nagy volt a különbség. Azt, hogy mennyi ortodox volt Budapesten a háború után, nem tudom. Az én évfolyamomban lehetett harminc ortodox fiú, és abból se volt mindegyik eredetileg pesti, volt, aki a háború után került ide, és volt, aki kivándorolt.

52-ben, pészah után egy szombati napon volt a bár-micvem. A Kazinczy templomban hívtak fel a tórához máftirnak. A *szünet* meg a lakásban rendezték a szüleim, hogy a nagypapa is részt vehessen. Akkor én a Glück rebbehez jártam a Tajrászban, ő tanított be egy jiddis bár-micve drósera, beszédre. Tulajdonképpen a beszédet a Holczer rebbe állította össze, melyet a papa több helyen kiigazított.

Egyes ortodox fiúk az ötvenes évek elején elérték a sorköteles kort. Volt, aki három évet szolgált, és volt egyetemista, akinek csak nyáron kellett bevonulni. A szolgálat alatt nemigen lehetett kósért enni, nem lehetett szombatot tartani, azonkívül erős volt az antiszemitizmus, úgy a közkatonák, mint a tisztek között. 1952 tavaszán nagyon feszült volt a helyzet Titóval, volt is egy katonai mozgósítás. Fischmann unokabátyám és a sógora, Weiner Tibi a háború alatt munkaszolgálatosok voltak, így maradtak meg, de őket is behívták háromhónapos katonai szolgálatra, amibe pont pészah ünnepe is beleesett. Ők ott nagyon sokat éheztek a kóserság végett. Egy ortodox fiatalembernek csak az adhatott felmentést a katonaság alól, ha az egyik jesivában tanult. A neológ Rabbiképző is kapott felmentést, de ott tanulni ortodox szempontból problematikus volt. Ezek az intézetek hivatalosan főiskoláknak voltak elismerve. A forradalom előtt két engedélyezett jesiva, „rabbifőiskola” volt Magyarországon: Pakson, Moskovits rabbi²⁸ vezetése alatt, és Soltvadkerten, Jakobovits rabbi²⁹ vezetése alatt.

Mielőtt befejeztem a nyolcadik osztályt, kérdezte Páncél osztályfőnök a mamától, hogy mit fogok csinálni, mi a tervem. Egyes fiúk a szombattartó Kisjáromű Szövetkezetbe mentek dolgozni, és egy hároméves technikai iskolában tanultak tovább, talán lett is volna kedvem odamenni. Mások a Zsidó Gimnáziumba mentek, az négy évig tartott. De én

továbbtanulni világiban már nem akartam, nagyon meggyűlöltem az iskolát. Egyes tantárgyak érdekeltek, például a számtan, mértan, fizika, földrajz, nyelvtan, történelem, egészségtan. De ha elmentem a Kazinczy utcai iskola előtt, köptem egyet. Ha beszélgetek a barátaimmal, akik a Kazinczyba vagy a Kertészbe jártak, és szóba kerül az iskola, ők is panaszkodnak, hogy majdnem minden nap elverték őket. Még ha valaki erős is, ha az osztály egy része rátámad, ott nincs mentség. A Zsidó Gimnáziumban mindez nem lett volna, a nővéreim ott érettségiztek, de nálam ez nem is került szóba, a fő orientáció Paksra volt, a jesivába. Az a néhány fiú, akikkel együtt jártam a Tajrászba, és utána jesivában akartak tanulni, azok is mind oda mentek. Mondja a mama, hogy majd elküld engem Paksra. Erre megjegyzi a Páncél: „Hol lesz már szeptemberben Paks?” Úgy gondolta, hogy addigra a kommunisták be fogják zárni a jesivákat.

Az iskola kért hivatalos igazolást, hogy mit fogok csinálni a nyolcadik után, nem lehetett csak úgy parazitaként élni. Hát elmentem a Zsidó Gimnáziumban, a világhírű történész, Grünwald Fülöp volt az igazgató. Kérdezi, Lefkovits, magának volt a bár-micvéja ekkor és ekkor? Mondom, igen. Tudniillik ott volt a felesége és a sógornője, azonkívül egykor a Grünwald tanította a papát történelemre a Tajrászban. (Különben ők másod-unokatestvérei voltak a mamának, és a mama sokáig levelezésben volt velük.) Megkaptam a papírt, beadtam az iskolába, természetesen elfogadták. 1953 júniusában befejeztem az iskolát, általános tanulmányi eredményem „jó” volt, csak történelemből és testnevelésből kaptam elégséget, a többi tantárgy mind jeles és jó volt. Ez az élet egyik paradoxja, 1972-ben a brooklyni Long Island University-ben, ahol a *majorom*, azaz a főtantárgyam történelem volt, „magna cum laude”-val kaptam *Bachelor Degree*-t.

Elkényeztetett gyerek voltam, és a szüleim féltettek elküldeni a jesivába, mert nagyon hideg, rideg tél volt. De 54 tavaszán a papa levitt Paksra. Az első éjjel nem sokat aludtam, nagyon durva volt a lepedő, olyan parasztszöttes, és hajnalban kukorékolt a kakas, hát Pesten ahhoz nem voltunk hozzászokva. 53-ban én voltam az egyetlen pesti fiú, aki befejezte az általános iskolát, és jesivába ment tanulni.

Paks nagyon régi hitközség volt, egykori fellegvára az ortodoxiának. A jesiva a Dózsa György út 24. alatt volt, azelőtt Horthy Miklós útnak hívták, az volt Paks főútja. Lehetett utazni vonattal – igaz, a végállomás vagy két kilométerrel a városon kívül van, egy jó félórát tart kijutni az állomásra –, autóbusszal, amely megáll a város közepén és hajóval,

ami szintén közel van a központhoz. A papa hajóval vitt le, sokáig tartott az út, de nagyon érdekesnek találtam. Paks egy hegyoldalon fekszik, amely lenyúl a Dunáig. Ha valaki busszal érkezik, és eléri a piacteret, ott van egy nagy templom, azt hiszem katolikus, abban az irányban kell tovább menni, talán négy utcányit; az utca bal oldalán van egy szép épület, a rabbiház (a mi időnkben ott lakott Moskovits rabbi és a sakter) és utána a Villany utca sarkánál a nagy zsidó templom. Nekem van is róla felvételem, amit én fényképeztem. Ez a templom egy régi templom helyén épült. Egy nénike, aki a jesivában szokott takarítani, mesélte, hogy ő mint fiatal leány vitte fel a kőtáblákat a templom tetejére, valószínűleg akkor renoválhatták az épületet.

A templombejárat felett volt egy nagy ablak, amit egykor befedtek deszkával. Erről hallottam egy történetet, bizonyára igaz: volt egy kántor, aki jom kippurkor előimádkozott a templomban, és észrevették, hogy amikor leborul, elővesz egy kis feszületet, akkor jöttek rá, hogy kitért. Elzavarták, erre mérgében építettett egy nagy feszületet a templommal szemben, és amikor besütött a nap, a kereszt árnyéka az Áron Hakódesra, a frigyszekrényre vetődött. Erre bedeszkázták az ablakot – a mi időnkben tényleg be volt fedve. Az *Encyclopaedia Judaica*-ban van egy régi kép Paksról, melyen látni a rabbiházat és templomot, azon még nincs bedeszkázva az ablak. Később elintézték, hogy a feszületet a templom elől áttegyék a szemben lévő sarokra. Az én időmben nem volt magas ez a kereszt, lehet, hogy azért, mert az oroszok tönkretették; a paksi rabbi mesélte, hogy az orosz katonák nekimentek egy tankkal, annyira nem tisztelték a vallást.

A templom egy magas saroképület volt, a főbejárat a Dózsa György útra nyílt, az oldala pedig a Villany utcára nézett. (1968-ban az épületből Városi Könyvtár lett, át lett építve, elvesztette egykori szépségét, de még fel lehet ismerni.) Ez az utca levezetett a Dunára; kicsit lejtett, és ha zivatar volt, olyan volt, mint egy kisebb folyó. A Duna mellett volt egy műút, katonai célra építették, amikor a magyarok összekaptak Titóval. A műút gátszerűen lett építve, hogy ne lehessen árvíz, mert például 43-ban igen nagy árvíz volt. A mi időnkben is volt egy árvíz, de a város meg volt védve.

A Dózsa György úton, a templom és a rabbiház között volt egy kisebb bejárat, egy korridor a hitközségi udvarra, ennek közepén volt a templom oldalbejárata. A templom mögött állt a régi rabbiház, vagy egy méter vastag fallal. Azt volt a kis bész hamidros, ott ettünk, ott volt a konyha, egy-két szoba, ahol néhány fiú aludt, és egyéb helyiségek. Utána volt az egykori iskolaépület, négy-öt teremmel. Az

egyikben mi aludtunk emeletes vaságyon, egy másikban volt a paksi bálboszoknak a bész hamidrosuk, a harmadikban a rebbe tanult elő a bóheroknak stb. Az iskolaépület után, a Villany utcán volt egy nagy kapu. Vagy százötven évvel ezelőtt, mikor építették (vagy átépítették) a rituális fürdőt, a régi kút közelében az udvarban fúrtak egy artézi kút a mikve részére. A vizet szintén kivezették a Villany utcára, és még a templomba is bevezették, de a mi időnkben ezek már nem működtek. Az artézi kútból egyfolytában, éjjel-nappal ömlött a langyos víz, a környék legjobb vize; azt mondták, ha valakinek hasbántalma van, ezt igya, úgy látszik, olyannak tartották, mint az igmándit. Egy paksi származású, Lordján nevezetű barátom többször mesélte, hogy az ausztriai családi lágerben, ahová kisfiú korában deportálták, úgy megbetegedett, hogy állandóan hányt, de mikor lekerült Paksra a jesivába, ez a víz meggyógyította. Paks java kannákkal járt az udvarba vízért. Előfordult, hogy kinyitották a Villany utcai kaput, bejöttek szekérrel, és nagy hordókban hordták el a vizet. A Villany utca végén, a Dunánál is volt egy óriási artézi kút, ott könnyebben tudták megtölteni a hordókat, de annak nem volt annyira jó íze. Állandóan zuhogott a víz, és mint kíváncsi legényke, kimertem: egy vödör körülbelül tizenkét liter, az tíz másodperc alatt megtelt, tehát vagy 70 liter víz folyt percenként. Csodálkozva hallottam nemrég, hogy mára elapadt az artézi kút vize.

Közvetlenül az artézi kút mögött volt a mikve épülete, mellette baloldalt pedig az egykori pászka-sütőde. Mi egyszer ott kézi pászkat sütöttünk a rabbi felügyelete alatt. A helyiséget a háború előtt használták utoljára, kicsit felfofoztuk, kizakarítottuk a kemencét, megtisztítottuk a szerszámokat. Számomra ez nagyon érdekes volt. Ma már értem, mi volt a rabbi célja: ő nem tudta, mi lesz a kommunizmusból, ezt senki sem tudhatta, és azt akarta, hogy a bóherok tanulják meg, hogyan kell készíteni a maceszt. Ez egy nagyon praktikus dolog volt, kevesen ismerik a kézi pászka készítési módját.

Kaptunk engedélyt egy télesztől, és kimentünk a mezőre búzát kaszálni – már amennyire tudtunk, én alig bírtam megemelni a kaszát –, hazavittük, megszártottuk, kicsépeztük. De egyszerre csak jöttek a téesztől, hogy adjuk vissza a búzát, úgy látszik, megijedtek. Valahonnan mégis szereztünk búzát. Mikor kiszáradt, kézzel megőröltük egy nagy, vas kézi darálón, ami hasonlított egy húsdarálóhoz. A sütés előnapján estefelé vizet merítettünk a szembe lévő zsidó ház kútjából, mely lefedve állt egész éjjel. Másnap reggel kellett egy bizonyos mennyiségű durva lisztbe vizet önteni, semmi egyebet, még sót sem szabad hozzá tenni, utána dagasz-

tani, majd egy-egy kis térszaadagot gyúrni, kinyújtani, kilukasztgatni, kisütetni, és kiszedni a kemencéből a kész pászkát. Mindezt nagyon gyorsan kell csinálni, egy menethez legfeljebb tizennyolc percet adnak. Minden tétel után megtisztítottuk a szerszámokat, és ezt addig ismételtük, míg el nem fogyott a liszt. Amikor a zmán, a szemeszter befejeződött, hazamentünk pészahra. Én előtte a dolgaimat feladtam postán, és egy bőröndbe becsomagoltam tizenkét darab maceszt, amennyit én kaptam, és vigyázva, óva vittem haza, jobban féltettem, mint a többi holmimat. Mi nem nagyon voltunk hozzászokva a kézi maceszhoz, de Vera nővéremnek nagyon ízlett.

Más praktikus dolgot is mutatott nekünk a rabbi. Gyakran jöttek hozzá kérdésekkel, például a csirke betegnek néz ki, meg szabad-e enni vagy nem. Ilyenkor a rabbi abbahagyta az előtanulást, körbeálltuk őt, és magyarázta nekünk, hogy mit miért csinál, mire kell figyelni, hogy kóser-e a csirke vagy nem. Ez fontos volt, mert ha a bóherből nem is lesz rabbi, ha nem is kell pászkenolnia, mégis sok mindent kell tudnia.

A paksi rabbi a háború előtt Makón kereskedéssel foglalkozott, de avval együtt nagyon sokat tanult, igen jófejű ember volt. A családi nevüket, a Moskovitsot, ami szlávul azt jelenti, hogy „a Moskónak, Mózeskának a fia”, a nagyapja vette fel valamilyen okból; az eredeti nevük Rappaport volt – ez rá is lett vésve a sírkövére –, jónevű családból származott, egyenes leszármazottja volt az 1700 és 1771 között élt Rabbi Chajim hakajhén Rappaportnak, a híres leMBERGI rabbinak.

Moskovits rabbi hét éven át tanult Szatmáron, a huszti „Arugasz Haboszem” öccsénél, a „Keren Ledovid”³⁰ jesivájában, míg a rabbi meg nem halt. (Különb en ez a szatmári rabbi és az anyai nagymamám anyja első unokatestvérek voltak, és az anyai nagyanyám mostohaanyjának volt az öccse. Azonkívül mind a ketten, a nagymama és a rabbi is 1868-ban született, együtt nevelkedtek Csornán. A Lefkovits nagypapám, aki az „Arugasz Haboszem”-nél tanult Kisvárdán, nemcsak, hogy együtt tanult evvel a szatmári rabbi-val, de egy szobában is laktak. A papa bátyja, akit Franciaországból vittek Auschwitzba, szintén a Grünwald rabbinál tanult, még mielőtt Szatmárra került. Szóval közeli volt a kapcsolat.)

Moskovits rabbi 1933-ban elvette egy Krausz Wolf nevezetű nagy tudású, jómódú sajozseppéteri borkereskedő leányát³¹. (A népes Krausz család java a holokausztban elpusztult). A rabbi szép hozományt kapott. Mi mással foglalkozhattak a zsidók Makón, mint hagymával és fokhagymával. A

rabbi is ebbe a *bizniszbe* ment, ő könyvelt, gyönyörű írása volt, úgy héberben, mint magyarban. Nagyon tiszta, nett ember volt, egy porszem nem lehetett látni a ruháján. Emlékszem, hogy a kabátján, ahol a ruhaanyag kilukadt, kis szövetkockák voltak bevarrva, de olyan pontosan, mintha gyárilag készült volna. Finom ember volt, és nagyon szépek voltak az arcvonásai.

Közbevetőleg el akarom mesélni, hogy Bécsben élt egy Rosenthal nevezetű, hatvan év körüli, csupa szív ember. Ő a Hajdúságból, talán Debrecenből, származott, egykor a *Mábárság*, Grünfeld Simon büdsszentmihályi rabbi jesivájában tanult. Auschwitzban pusztult el a családja, és többé nem nősült meg. Bécsben volt egy kis üzlethelyisége, ahonnan kóser húst szállított különböző családoknak. Időnként kóser bort is készített, néha dolgoztam nála a borkészítésnél. Nagyon rendes volt hozzám, és amikor 77-ben Bécsben jártam, felkerestem a sírját, nem sokkal hamarabb halt meg, még nem volt a sírköve. Rosenthal bácsinak volt egy harmadik emeleti udvari lakása a Taborstrassén, Bécs második kerületében, egy nagyon öreg házban. Ez egy műemlék ház volt, még a konyhai kályha is restaurált régiség volt. Egy magyar festőművész, Orosz Károly, egy nagyon rendes keresztény ember, úgynevezett tanulmányi úton volt Bécsben. Minden vágya az volt, hogy kivándoroljon Amerikába, de a családja Magyarországon maradt, és valószínű, hogy idővel ő is hazament. Bécsben nagyon nehezen élt, és Rosenthal bácsi befogadta őt. Ez a festő egy érdekes, intelligens ember volt, beszélt művészetéről, énekről, zenéről, még viccelni is lehetett vele. Bécsben alkalmi szobafestést vállalt. Hihetetlen, de ez a sokoldalú tehetség nem vitte sokra, legalábbis, amikor én ismertem. A sors elől nem lehet elbújni. Egyszer Rosenthal bácsinál a falon láttam ettől az Orosz Károlytól egy arcképet egy zsidóról, akit látásból ismertem. Odaadtam neki egy fényképet a paksi rabbiról, utána elvittem a weiburggassei templomba, megmutatni neki a rabbit, hogy fesse le. Biber-kalapban festette le, ahogy látta a rabbit, de én azt akartam, hogy a rabbi kapelebe legyen, ahogy a fényképen van, és kiigazította. Ha az ember a fény felé tartja a festményt, és átnéz rajta, akkor látni lehet az átfestett biber-kalapot. Orosz Károly a festményt berámázta, nem kért sokat az egészért. De ha nem tudtam volna fizetni, akkor is megtette volna nekem. Amikor eljöttem Bécsből, kivettem a rámából, felgöngyölítettem, és elhoztam Amerikába. Van egy apróöltéses gobelin, még az apám nővére hímezte ki, akit családotól Gyöngyösről deportáltak; az eredeti címe: *Der Talmud Jude*, „A talmud zsidó”. A nagypapa a kései évei-

ben nagyon hasonlított ehhez a gobelinképhez, sokan azt hitték, hogy őt ábrázolja. A mama 56 végén magával hozta a gobelint, és itt Amerikában ezt is, meg a paksi rabbi képét is berámáztatta.

Amikor Orosz Károly befejezte a festményt, elvittem megmutatni a rebbének. Nem szólt rám, hogy mi szükség volt rá, de a rebbecen azt mondta: „Elcsúfítottátok a rebbet!” Bizonyára az ő szemében a festmény nem tükrözte kellően a rabbi arcvonásait, szépségét és egyéniségét. A rebbecen egy okos, intelligens, olvasott nő volt. A szüleimnél mindig sok növény volt a lakásban, és egy alkalommal, amikor a rebbecen látogatóban volt, nézegette a növényeket, és mindegyiknek megmondta a nevét. Szüleimnek sok ismerősük volt, mindig nyitva állt az ajtajuk, sokan fordultak meg náluk hétköznap is, meg szombaton és ünneppon is. Természetesen sokan látták a paksi rebbe képét a falon, köztük a rabbi rokonai is. Volt egy szatmári születésű rokonunk, néhai Klein Izrael, akinek már tizennyolc éves korában rabbi képzettsége volt, és egy rövid ideig ő is a „Keren Ledoved” jesiváján tanult. Mikor meglátta a képet, rögtön felismerte a paksi rabbit, akit már több mint harminc éve nem látott. És amikor a rabbi vizitelni jött hozzánk Williamsburgban, kérdezte, hogy hol van a festmény, és megnézte. Többször is emlegette a képet.

Moskovits rabbi sokat tudott tanulni, de nem volt *szemichá*ja, hivatalos rabbi oklevele, ami feljogosította volna egy rabbi állásra. Úgy tudom, hogy 1945 után a makói rabbi³² vette rá, hogy legyen rabbi, ők sokat tanultak együtt. Tőle és még két másik rabbitól kapott rabbi jogosítványt. 1946-ban a paksi hitközség meghívta főrabbinak, de a felesége ellene volt, sírt, nem akarta, hogy a férje rabbi legyen. Sokan nem akartak rabbi pozíciót vállalni, például az „Arugasz Haboszem” apját, a csornai Grünwald Amrom rabbit is sok helyre hívták, többek között Munkácsra is, de a felesége nem engedte, hogy rabbi állást vállaljon.

1945 után drasztikusan megváltozott a helyzet, a legtöbb rabbi elpusztult, a túlélők közül sokan kivándoroltak. Hiányoztak a rabbik. Moskovits rabbi elvállalta a paksi állást, fiatal ember volt, még nem volt negyvenéves. Neki már a háború előtt is voltak tanítványai. A rebbe egyik járcájtján összejöttünk a volt bóherokkal a Boro Park-i „Paksi templomban”, és volt ott egy idősebb, fehér szakállas ember, aki még a háború előtt tanult nála. A rebbenek volt valami vonzereje, ezt többeknek magyaráztam, de sokan nehezen tudják felfogni. A rabbi gyermektelen volt, és úgy emlegette a bóherokat, hogy *májne kinderlach*, „gyermekeim”. Minden tanítványt úgy kezelte, mintha a saját fia lenne. Pakson sok árva fiú

volt, és a rabbi olyan jó volt hozzájuk, mint egy édesapa.

1958 decemberében, mikor Bécsbe érkezett, megkérdeztem, persze nagyon tisztelettudóan, hogy miért jött el, hiszen 56 után fölkerült Pestre, nagy pozícióba került. „Azért, mert akkor nem láttalak volna téged, meg a többi bóherokat”. Nagyon hozzá volt kötve a tanítványaihoz, és a tanítványai őhozzá. A tűzbe mentünk volna érte. Vagy húsz évvel a forradalom után az egykori tanítványai Bécsből kihozták Brooklynba, berendeztek neki egy bész hamidrost, ami a főművéről, a „Tenuvojsz Baruch”-ról van elnevezve és egy lakást, hogy nyugodtan tudjon tanulni, tanítani, írni. Élete utolsó tíz évét nagy tiszteletben töltötte Boro Parkban. 5750. Tévész 8-án, a világi naptár szerint 1990. január 5-én, egy pénteki napon halt meg, igen nagy temetése volt, Monroe-ban nyugszik a rabbisírok között, a szatmári rebbe ajhelja, mauzóleuma közvetlen közelében. Életében huszonnyolc kötet munka jelent meg tőle, a halála után pedig Az apák példabeszédéhez fűzött magyarázatai, három vaskos kötetben, melynek előszavában le lett írva az élete. Azonkívül sok fel nem dolgozott kézirat maradt utána.

Pakson tanult néhány fiú, aki az egri jesivából jött át, amikor Schreiber Szofer Jajchenen rabbi kiment Izraelbe (az ő nagyapja, az öreg egri rabbi³³, akit több mint kilencvenéves korában deportáltak, az anyai nagymamámnak volt nagybácsija). Aztán voltak fiúk, akik a nyíregyházi és a soltvadkerti jesivákból jöttek, sőt még a pesti gimnáziumból is. A legelső paksi bóher Zafir Robert, Sáje volt. Ő előtte Bonyhádon tanult Moskovits Dávid rabbinál³⁴. Az első nyáron, mikor Paksa kerültem, a mama és Vera nővérem lejöttek meglátogatni. Akkor a paksi rabbi rámutatott a Zafirra, és mondta a mamának, hogy milyen nagy tudása van ennek a bóhernak. Amerikában is Zafir volt az, aki összetartotta a paksi tanítványokat, ő szorgalmazta, hogy a rabbi Amerikába költözzön.

*

Pakson a rabbi nemigen engedett ki minket az utcára, hivatalosan csak a templomudvarban tartózkodhattunk, félt, hogy esetleg valami probléma lesz. Én egy bizonyos fokig csavargó természetű voltam, mindenre kíváncsi, minden érdekelt, legkevésbé a tanulás. Egyik alkalommal jöttem a Dózsa György úton vissza a jesiva felé, már nem voltam messze, egyszerre körbefogott három magas, erős fiú, és kezdtek kérdezni, hogy milyen az iskola, hány osztály van stb. Érdeklődtek. A végén az egyik nyújtotta a kezét és mondta, „Magyar vagyok”. Kezet

fogtam vele, és azt válaszoltam, „Zsidó vagyok”. Úgy látszik, hogy ez nekik tetszett. Elmentem, nem bántottak, nem csináltak semmit. Egy idővel később, jöttek be vaskos legények az udvarba, bizonyára ki akartak velünk kezdeni. És látom, hogy ez, akivel lekezeltem, köztük van. Mondtam a bóheroknak, várjatok, ezt én ismerem, odamentem hozzá, kezdtem vele beszélgetni, és aztán nem csináltak semmit, elmentek.

Tény, hogy egy bizonyos fokig Pakson is féltünk az utcára menni; ami a pesti Klauzál téren volt, ugyanúgy megvolt ott is. Engem soha sem vertek meg Pakson, de sokszor jöttek legények verekedni a jesivába. Egyszer akartak valamit csinálni, és egy jóval kisebb fiúnak adtam egy pofont, és az elesett. Ez volt az én hőstettem. Igaz, voltak köztünk erős bóherok is, de én nem tartoztam közéjük.

Ha volt egy lagzi, esküvő vagy valami muri a jesiva közelében, akkor borzalom, hogy mit műveltek a fiatalok. Volt, hogy még tüzet is gyújtottak az ablakunk alatt. Egyszer egy esküvő volt a Villany utcában, nagy zűr volt, meg voltak vadulva, verekedni akartak velünk. Egy Ausch Szimche nevű paksi férfi, aki nem messze lakott a jesivától, pont ott volt a tanteremben, kiugrott az ablakon, közéjük ment, ő ismerte mindegyiket, és csend lett. De folyton azt éreztük, hogy a helybeli lakosság nagy része egyszerűen gyűlöl minket. A rabbi minden héten elment a pékségbe, és egy darab fát dobott a kemencébe, amikor begyűjtötták. Ez azt jelentette, hogy az ott sült kenyér zsidó kenyérnek számít. Egy nap elvitt magával, fel kellett menni egy emelkedőn. Ott egy fiatalabb alak artikulálatlan hangon kinevette a rabbit. A rabbi ilyesmire nem reagált. Egyszer sétáltunk Bécsben az utcán, és valaki átkiabált a másik oldalról, visszakiabáltam, hogy „Hitler már rég meghalt!” És a rabbi rám szólt, miért válaszoltam, a *Mesiách* még nem jött el! Igaza volt, akár meg is verhettek volna. Engem meg is támadtak Bécsben, ez része volt az életnek.

*

Miért nem hagyta el a papám a háború után Magyarországot? Hogyhogy nem ment el Pestről, pedig sok európai országban járt, és tudta, mi az a kommunizmus, jól emlékezett a kommünre? Egyszerű, nem volt hajlandó otthagyni a nagypapát. Azt mondta, egy idős embert nem szabad kimozdítani a megszokott helyéről. Igaz, maradt a nagypapától egy levél, melyben írja, hogy Bené Brákban van egy aggok háza, oda szeretne menni. De nem kapott kiutazási engedélyt, így nem ment el.

A kommunizmus alatt sokkal nehezebb volt az

ortodoxok helyzete, mint a neológoknak. A neológok tudtak kapni normális állást, de a szombattartók nem: a vallás megkötötte a kezüket. A papa is sokféleképpen próbálkozott. A háború után, mint a zsidók általában, még tudott egy kicsit seftelni, de később már nem. Maradt valami pénze külföldön a nagybácsinál, az kitarzott a forradalomig. Bécsben azt mondta a papa, most egyenesben vagyunk, minden pénz elfogyott, semmi sem maradt.

A kommunisták összeszedték a „parazitákat”, és elvitték őket kényszermunkára Sztálinvárosba, az egykori Dunapentelére. A papa félt ettől, ezért elment a Gránátos utcai ortodox temetőbe sírápolónak, ahol többen is dolgoztak hasonló okból. Az Ortodox Tagozatnak nem nagyon volt pénze, így a papa fizetése az egyik kasszából a másikba ment, sőt még az OTI-t is neki kellett fizetni. Mint említettem, a papa az ötvenes évek elején kitanulta a műszaki rajzolást. Később feltérképezte a temetőt, nagy térképeket rajzolt pergamenlapokra, minden sírhely egy téglalap, és mindegyikbe beírta a nevet, hogy ki nyugszik ott. Ezeknek most is meg kell lennie a Dob utca 35.-ben lévő irodában. Nem tudom, hogy befejezte-e a feltérképezést, de a drága pergamenpapírt, a tust saját pénzén vette meg, és az egészért egy fillért sem kapott. Mindenesetre azokban a veszélyes időkben ez jelentett a papa számára védelmet, volt hivatalosan bejelentett munkahelye.

A hitközség titkársága akarta, hogy legyen mesziach, rituális felügyelő, de a papa nem akart magára vállalni semmilyen vallási felelősséget. Máskor azt mondták, hogy menjen el azokhoz, akik hitközségi támogatást kapnak, nézzen körül, hogy kitől lehetne ezt elvonni. Erre a papa azt válaszolta, ő erre nem hajlandó, de ha akarják, akkor összeírja, hogy kinek lenne szüksége még több támogatásra. Másnap ott volt a Halpert József főtitkártól a felmondólevele. Ez a legrosszabb időben történt, a mama sírt, félt, hogy állás nélkül marad a papa, és elviszik mint parazitát, azonkívül a temetői állásra is nagy szükség volt, mert aki úgy volt bejelentve mint földmunkás, az több ételjegyet kapott, mint egy átlagos munkás. A papa elment a neológ hitközséghez pénzt kasszálni. A neológ hitközségnek sokkal több tagja volt, mint az ortodoxnak. A neológok szociális szempontból sokkal magasabb nívón álltak, mint az ortodoxok, de a papa ott sem kapott valami nagy fizetést. Később kiment a neológ temetőbe sírápolónak, ahol a szombattartás végett sok ortodox dolgozott. Azután belépett egy szövetségbe, vett egy fa szövőráját és otthon szőtt sálakat. Kiszámolva adták az anyagot, ha adtak egy kiló fonalat, akkor vissza kellett adni kilencvennyolc deka sálát, pedig sokkal több volt a hulladék. A kész sálát

a mama vasalta ki, és észrevette, hogy ha közvetlen a szállítás előtt van kivasalva, akkor megközelíti a megszabott súlyt. A sálszövés nem volt könnyű munka, a papa vérnyomása gyakran felugrott, és sokat fájt tőle a feje.

Gyerekkoromban valakitől kaptam egy használt játék szövörámát. A papa mutatta, hogyan lehet vele szőni kockaféle kis darabokat. Évekkel később, mikor a papa sálakat szőtt, a szövörámája hasonlított a játékomhoz. Én is megtanultam szőni, sőt másokat is betanítottam. Engem mindig érdekelt az ilyen dolgok. Egyszer Jászkarán láttam, hogyan tömik a libát: megfogták az állatot, leszorították a lábukkal, hogy ne ugráljon, kifeszítették a csőrét, és az ujjukkal az áztatott, kicsit olajos kukoricát belenyomták a begyébe. Így a liba elhízik, ettől lesz sok zsírja meg nagy mája. Gondoltam, hát akkor a tyúkot is meg lehet tömni, de a tyúknak nagyon kicsi a csőre. Otthon elővettem egy nagy lapot, ráírtam, hogy „Lefkovits Gyula Patentja”, lerajzoltam egy tölcsért, aminek az alja bele van ékelve egy csőszerű dolognak a közepébe. A cső jobb oldalán van egy pumpaszerű kar, a cső bal oldala pedig bele megy a tyúk csőrébe. Kicsit olajozott, vízbe áztatott darált kukoricát kell önteni a tölcsérbe, a kart betolni, bepumpálni a tyúk begyébe. És ettől a tyúk elhízik, lesz sok zsírja. Mondtam a szüleimnek, hogy nem messze, a Lenin körúton van egy patentiroda, oda beviszem a találmányomat. De kinevettek. Később, mikor már Pakson voltam, egyszer a nővéreim elmentek a Híradó moziba, a Dohány utca és a Körút sarkán, és látták a híradóban, hogy valaki beadott egy ilyen patentot. Otthon nevetve mesélték, hogy látták a moziban az Öcsi patentját. Nem írták meg nekem, csak mikor a szemeszter végén hazamentem, akkor mesélték el. Nagyon sokszor jártak különböző újítások a fejemben. A papa mondta, ha kijössz egy találmánnyal, lesznek emberek, akik ebből kifolyólag elvesztik a megélhetésüket.

A haszidok nem esznek tömött libát – de mi megérettük. Meg kell vizsgálni a levágott liba nyelőcsövét, hogy nem-e sérült meg. A paksi rabbi majdnem minden héten fél éjszakát dolgozott ezen, mert egyeseknek Pakson az volt a megélhetésük, hogy felvásárolták a hizlalt libákat, levágatták, és felvitték Pestre, hogy szombatra eladják. A rabbinak volt egy pipaszára, egy libatoll cső, arra ráhúzta a nyelőcsövet, felfújta, megvizsgálta, nincs-e rajta lyuk. Ő mindent megcsinált, csak vágni nem vágott, arra ott volt Fürth Juda, a paksi sakter³⁵.

A jesivában egy Haas Ábrahám nevezetű *cházér bocher*, azaz ismétlődő bóher foglalkozott a fiatalabb fiúkkal. Balassagyarmati volt, azt hiszem, kitelepít-

tették, vagy talán amiatt jött Paksra, hogy ne telepítsék ki. Habár ő idősebb volt tőlünk vagy tíz-tizenöt évvel, mégis magázott minket. Egy rendkívüli becsületes, mélyen vallásos, nagy koromfekete szakállas zseni volt; a jesivában evett és lakott, de nem fogadott el fizetést. Mikor lekerültem Paksra, akkor még egy rövid ideig ott volt, utána hazament Balassagyarmatra, és csak néha jött látogatóba. Haas cionista felfogású volt, és kitűnően tudott héberül; például kezébe vett egy izraeli újságot, és azt olyan gyorsan olvasta hangosan izraeli kiejtéssel, hogy nem tudtam követni. Egyszer elkezdett beszélni hozzám arameusul; ő volt az első, aki magyarázta nekem a héber és az arameus nyelvek kapcsolatát. Egy alkalommal a paksi tisztiorvos előadást tartott a jesivában, és a Haas közbeszólt, az orvos csak nézett, hogy milyen magas nívón használja a magyar nyelvet. Egyszer elvitt a Magyar Tudományos Akadémiába, megnézni a Kaufmann Dávid-féle gyűjteményt. Ott is csodálták a nagy tudását. Saját maga tanult kémiát, és mondta, hogy meg tudja ízesíteni a margarint – amit mi nem nagyon ismertük –, hogy vaj íze legyen. Készített egy port, amit egy kis zacskóba csomagolt, ha ráöntöttek vizet, narancs ízű pezsgő lett belőle. A forradalom után egy ideig együtt voltunk Bécsben a Continental Hotelben. Haas úgy tudott németül, hogy Bécsben nem tudták megmondani, honnan származik, mert még a bécsi dialektust is bírta. Kiment Erecbe, Bené Brákban lakott; vagy húsz évvel ezelőtt betörték a lakásába, megijedt, szívattakot kapott, és meghalt.

A hitközség udvarában, ahol a jesiva volt, lakott a házmester is, Lajos bácsi a feleségével, Rezi néniel. Ő vigyázott a rendre, sőt volt, mikor megvédett minket. Egyszer, egy szép kora reggel a hitközségi udvarban a veje meg akarta késelni Montág Gerson paksi zsidót, és Lajos bácsi lefogta a részeg vőt. Nekem a legelső alkalommal volt egy kis összetűzésem velük. A paksi tájszólást nemigen értettem, és hát, hogy beszéltek vidéken, rögtön káromkodtak. A Rezi néni valamit mondott nekem, aztán valamit káromkodott, a mamád ez, a mamád az, talán azért, mert nem értettem meg, hogy mit akar. Mindenesetre én ugyanazt visszamondtam neki. Erre jött a Lajos bácsi, hogy „Hol van az új bóher?”, meg akart verni, mert szemtelen voltam a feleségével. Meg is tudott volna verni, ha a vejét, akit részegen megvadulva, késsel a kezében, le tudta fogni, akkor nagyon erős lehetett. Az egyik fiú, a paksi származású Binét Majsi észrevette, hogy valami nem stimmel, azt mondta, „Lajos bácsi, én majd elintézem”. Aztán jóba lettünk, rendes emberek voltak, néha Rezi néni mosta a fehér-

neműmet. Sokszor kölcsönkértük tőlük az újságot, bár a rabbi nem volt mellette, mondjuk így. Rezi néni a fent említett Ávrohom Haast úgy hívta, hogy Romház úr.

Volt egy mosónő, aki elvitte a dolgainkat, és kimosva, kivasalva hozta vissza, nem sokat kért érte. Azonkívül volt még két takarító néni is. Volt menzánk, rendes konyha szakácsnővel, akinek Chánele, a rebbe leánytestvére segített. Amikor én lekerültem Paksra, Friedmann néni, a szakácsnő nem volt egészséges, és Pestről leküldték a Glück nénit főzni. Ez a néni máramarosi volt. Az ottani konyha olyan, mint a lengyel, ég és föld a magyarországgal, egyszerű az oka, Máramarosban csak krumpliból, hagymából meg hasonlókból főztek. Én ahhoz nem tudtam hozzányúlni; hat hétig alig ettem valamit, különben is sovány, finnyás voltam, nem is tudom, mennyit lefogytam. Ez a Glück néni valami különlegesen jó lélek volt, eltett tejet bögrékbe, hogy aludjon meg, és egyenként odaadta a bóheroknak. Nagyon rendes volt, de hiába, főzni nem tudott.

Tanult ott egy pesti fiú, Adler Sanyi, Szimche, az anyja egy paksi Fischl leány volt, azt hiszem, hogy a Glück nénival egy házban laktak a Rombach utcában. Egyszer a Glück néni süttött egy krumplikuglit szombatra, de a fiúknak nem nagyon ízlett; én nem ismertem ezt az ételt. Az Adler okos, vicces fiú volt, és azt mondta a Glück néninek, „Tessék mondani, hogy tetszett ezt készíteni?” És a néni nagy örömmel elmesélte. Erre Adler közbevágott: „Én csak azért kérdelem, hogy ha valaha szakács leszek, soha ne csináljak ilyet.” De a néni nem sértődött meg, mondok, nagyon rendes asszony volt, komoly zsidó tudással. A mama mesélte, hogy Pesten az ortodox nők összejöttek szombat délután a Nösében, a nőegyletben, ahol előadásokat tartottak. Glück néni is szokott ott beszélni jiddisül, de sokan azt nem értették, különösen a máramarosi dialektusát. Egyesek elkezdtek beszélgetni magyarul, és a Glück néni rájuk szólt: „Mit érnek maguk a magyarral, azt csak Hegyeshalomig használhatják.” Mennyire igaza volt!

A rabbi szépen beszélt magyarul, de lehetett érezni a makói, illetve szegedi tájszólást. Jól beszélt németül, az anyja meg a leánytestvére mindig németül beszéltek hozzá. Mikor lekerültem Paksra, a néni talán hetvenéves volt, és szegény beteg. Amikor meghalt, átszállították Makóra, ott temették el, ahol a férje feküdt. A néni egy Kohn lány volt, az ő apja volt az „öreg sakter” Boldogasszonyban, ahol a nagypapám volt a „fiatal sakter”, mielőtt Pestre költözött volna.

A rabbi egyik nagybácsija, Kohn Zsigmond fiatalkorában barátja volt az apám bátyjának. Zigi

bácsi az Anschluss után családotul kikerült Palesztinába, és később a Majse fia Judit unokanővéremnek lett a sógora. Most egy kicsit elkanyarodok: Vera nővérem második fia, aki orvos, mint fiatal fiú idősebb emberekhez járt segíteni. Egy soproni Pollak néni meg akarta hálálni, hogy ez a fiú segít neki és beszélget vele, és adott neki két *shoppingbag*ben régi imakönyvféléket. A fiú hazavitte, látta a nővérem, hogy ezek régi dolgok, és elhozta hozzám, néztem meg, mit lehet belőle megmenteni, és amit nem lehet, azt el kell temettetni. Átnézem, és találok közöttük néhány magyar fordítású chüment. Nézem az egyiket, bele van írva a tulajdonos neve Kószegről, aki valószínűleg egy távoli rokonunk volt. Nézem a másikat, bele van írva, hogy ezt adta esküvői ajándékba Zigi bácsinak a fivére, mikor megesküdt. És a hátsó lapon németül be van jegyezve Zigi bácsi gyerekeinek a neve, sorban, ahogy születtek. A könyvön a bécsi könyvtár nyomát lehetett látni. Úgy látszik, a nácik összegyűjtötték a zsidó könyveket, bekerültek egy bécsi könyvtárba, és onnan a Pollak nénihez. Gondoltam, ennek a könyvnek Zigi bácsi a jogos tulajdonosa. A williamsburgi „Bécsi templom”-ban megmutattam a könyvet egy Lichter Najách nevű, boldogasszonyi talmudtudós-nak, ő is rögtön mondta, hogy a Zigi bácsié. A chüment szintén megmutattam a paksi rebbének. Az unokanővérem, a férje, meg a sógornője és annak a férje, Zigi bácsi fia, jöttek látogatóba New Yorkba. Akkor odaadtam a chüment, hogy adják át Zigi bácsinak. Még megvan a levél, melyben Zigi bácsi fia írja, hogy milyen öröm volt az apjának megkapni ezt a könyvet.

Amikor 89-ben Izraelben voltam a mamával, Zigi bácsi még élt, a kilencvenes éveiben járt. Elmentem a fiához Jeruzsálemben, hogy szeretném látni az apját. Az aggok házában a fia mondta Zigi bácsinak, hogy engem Lefkovitsnak hívnak, erre rögtön sorolni kezdte, hogy a nagypapám Nagyigmándról került Boldogasszonyba, a nagybácsim barátja volt, a nagypapám itt és itt lakott Pesten, mindenre pontosan emlékezett. (Sajnos azóta nemcsak Zigi bácsi és Lichter bácsi, hanem Judit, a férje és a sógora, Majse Kohn is meghaltak.)

Ezt csak azért meséltem, hogy amikor a papa levitt Paksra, és beszélgetett a rabbival, akkor pontosan tudta, hogy a rabbi honnan, milyen családból származik. A papa jól emlékezett gyerekkorából a rabbi nagypapjára. Említettem, hogy mielőtt eljöttem Amerikába, a paksi rabbival voltam Boldogasszonyban; a nagyszülei ott fekszenek. Találtunk ott egy idős embert, aki egykor mészáros volt, és még jól emlékezett mindkét sakterra, a paksi rabbi nagypapjára meg az én nagypapámra is.

Amikor a nagypapa 1952-ben, nyolcvanhárom éves korában meghalt, még megvoltak a saját fogai, de az utóbbi időben elkoptak, talán vitaminhiány miatt. Tüdőtágulása volt, mint gyakran az énekeseknek, és érzéskülete is, nagyon fájtak a lábai. A papa bevitte az Amerikai úti Zsidó Szeretetróháza, ott volt körülbelül három hétig. Az utolsó szombat délután sétáltunk a Duna-parton, találkoztunk a papa egyik barátjával, Jurovits Ernővel, akinek a húga ápolónő volt a kórházban, ő szólt, hogy a nagypapa belázasodott.

A papa gondolkozott, mit csináljon, menjen egyenesen a kórházba, de az nagyon messze van, sokáig tart az út. A Jurovits azt mondta, „Gyere imádkozni a Kazinczyba, amikor elkezdik a Máárv imát, akkor már kiment a szombat, van odabent pénzem, kimegyünk villamossal”. A papa hallgatott rá, és kiment szombat este a kórházba. A nagypapa rossz állapotban volt, a papa nem jött haza kedd délutánig, amíg a nagypapa *nebach* meg nem halt. Mi is kimentünk egy nappal a halála előtt, minket meg is áldott. Edit nővérem odaállt elé, és kérdezte: „Ki vagyok?” A nagypapa azt felelte: „A kedvenc unokám.” Ott feküdt a kórházi ágyon, egyszer azt mondta, *mame zúze*, „édesanyám”, ez nekem feltűnt, hogy az édesanyjára gondol, aki vagy negyvenöt éve meghalt. Azt is mondta a papának, milyen hamar elszaladt ez a nyolcvanhárom év.

A kórházból a Gránátos utcai halottasházba vitték, valakinek mindig ott kellett lenni, a zsidók nem hagyják a halottat egyedül; másnap megmosdatták, és elhantolták. Kívánsága szerint két nagy talmudtudós, Groszmann Mózes rabbi és Pfeiffer Mózes rabbi közé temették, akikkel együtt tanult a jesivában. A temetésen szépszámú ember volt, Jungreis Amrom gyöngyösi rabbi beszélt; régről ismerték egymást a nagynénink révén, akit Gyöngyösről deportáltak Auschwitzba. A papa összeállította a sírkő felírást, melyre beírta a nagypapa két fiát, a leányát, a vejét, és azoknak a kislányukat meg kisfiukat, akik a holokausztban elpusztultak. A kocka alakú, fehér márvány sírkövet a Jurovits készítette.

*

Amikor a forradalom kitört, nem minden bóher volt Pakson. 56-ban, amikor az őszi ünnepek után elkezdődött a téli szemeszter, volt egy csoportos utazás Pozsonyba, a „Chaszam Szajfer” beiktatásának százötvenedik évfordulójára³⁶. Jó néhányan elutaztunk. Azoknak a bóheroknak, akik nem jöttek velünk, hanem lementek Paksra, sok problémájuk volt, a bóheroknak a forradalom alatt elég veszélyes volt a helyzet. Annyira féltek, hogy az iskolaépület-

ben, ahol laktak és tanultak, a padlásra felvittek köveket, hogy ha szükség lesz rá, akkor ott bújnak el, felhúzzák a létrát, nehogy utánuk tudjanak menni, és ha kell, akkor majd a kövekkel fognak védekezni. Különben a forradalmároknak semmi okuk nem volt arra, hogy bántsák a bóherokat; az egy nyílt dolog, hogy aki jesivában tanul, az nem lehet kommunista. Később a fiúk egy részét teherautóval felhozták Pestre, mások meg csak igen körülményes úton jutottak haza.

Én is elmentem Pozsonyba; a Kornitzer rabbi³⁷ jött szólni a papának – a dédapánk testvérek voltak, az anyai nagymamám Kornitzer lány volt, a pozsonyi „Chaszam Szajfer” dédunokája –, hogy lesz ez az út, menjek velük. Az egész vagy hatszáz forintba került. Pozsonyba érkezett egy csoport Bécsből is, köztük volt a volóci rebbe, a Gewürtz rabbi, a Grosz bácsiék. Visszafelé jöttünk, Párkány és Budapest között járhattunk, amikor kitört a forradalom. Persze mi nem tudtunk semmiről. Mikor leszálltunk a vonatról, a pályaudvaron mondták, hogy vigyázzunk, mert valami felfordulás van. A Glück rabbinak, akiről meséltem, hogy tanultam nála, nagy, koromfekete szakálla volt, szóltak neki, hogy kösse fel egy kendővel, ne lássák, hogy itt megy egy szakállas zsidó. Felszálltam a hatos villamosra a Wesselényi utca irányába. A Körúton nagy rumli volt, nem is ment végig a villamos, a bőröndöt egy darabon cipelni kellett. Mikor megérkeztem a Dohány utcába a házunk elé, lehetett körülbelül éjjel fél tizenkettő, a házmester felesége meg mások is vártak, tudták, hogy jönni fogok, és izgultak, mi van velem. Akkor már nagyban lövöldöztek. A házban lakott egy ortodox család, Galambos néni az idősebbik lányával és a vejével. A néni fiatalabbik lánya és a veje is elutaztak Pozsonyba (nem a mi csoportunkkal), és a kisbabájukat a nagymamánál hagyták. A néni izgatottan kérdezte, mi van velük, mondtam, hogy láttam őket a hotel lobbyjában. Ők sokkal később jöttek haza, mert a szlovákok lezárták a határt.

Hajnalban már tele volt az utca orosz tankokkal, végigszaladtak, utána eltűntek. A mi házunk, a Dohány utca–Akácfa utca sarok, egy kiugró ház volt, látni lehetett tőlünk az egykori Nemzeti Színházat, és ha a Körút felé néztünk, akkor lehetett látni a New York Palotát, nagyon szép és erős épület volt, a kommunizmus alatt onnan mindenkit kiköltöztettek, ott volt az oroszok főhadiszállása. Egyszer az ablakunkból láttunk vagy hetven orosz tankot és páncélautót keresztülvonulni, jöttek a Rákóczi útról, befordultak az Akácfa utcába, és a Dohány utcán mentek a Körút irányába, mert a Körúton cserélték a villamossínt, és azt ki kellett kerülniük.

Előttünk, az Akácfa utcában, az egyik házból két páncélaútót kilőttek, talán három orosz meghalt, a többiek beugrottak egy másik páncélaútóba, és úgy mentek tovább. Ezek a páncélaútók utána sokáig égtek. A Dohány utcában, az utánunk következő háznál a felkelők felszedték az utcaköveket, kétoldalt egy-egy kőbarikádót emeltek, hogy a járműveknek meg kelljen fordulniuk, hogy átme-hessenek. Azt gondolhatták, hogy amikor egy orosz tank megfordul, rádobnak egy Molotov-koktélt. A felkelők naivak voltak, a szovjet tankok egyszerűen átszaladtak a barikádon. A házunk előtt állt egy szép fekete autó, vöröskeresztes jelzéssel. Egyik reggel látjuk, az autó le van lapítva, átment rajta egy tank. Mikor az orosz tankok elvonultak, egy-folytában szórták a golyót, bizonyára félték. A felkelők élénk, az Akácfa utcába húzták a Sztálin-szobrot, a Rákóczi út és a Dohány utca között éjjel-nappal verték nagy kalapácsokkal. A házban lakott egy keresztény kisfiú, ő Sztálin egyik zsebét hazahozta.

A forradalom alatt a papa az ablakból látta, hogy magyar katonák húznak egy ágyút a New York Palota felé. Erre a papa azt mondta, menjünk le a pincébe, és ment utána az egész ház. Négy nap múlva feljöttünk. A New York Palotát éjjel-nappal lőtték a felkelők, de nem dőlt össze, a forradalmárok nem tudták bevenni.

Később hallottuk a rádióban és másoktól is, hogy az emberek menekülnek Ausztriába. A forradalom alatt a zsidók félték az atrocitásoktól, mint ahogy az több helyen meg is történt. Félték, ha győz a forradalom, a szélsőjobb, az egykori nyilasok, a nyilas szimpatizánsok felül fognak kerekedni. Ugyanakkor félték, főleg az ortodoxok, hogy ha a kommunisták leverik a forradalmat, visszatér a vallásellenes hangulat. Ez a két ok elég is volt ahhoz, hogy az ortodoxia zöme elhagyja Magyarországot, hogy megszökjön a szovjet paradicsomból, amire éveken át nem volt lehetőség. A papa elhatározta, hogy levisz minket a határra, átszöktet minket, és utána visszajön. A mama addig maradjon otthon, vigyázzon a lakásra, mert nem lehet tudni, odalent mi történik, ha nem sikerül átjutni, elveszthetjük a lakást. A papa elment a hitközséghez, mert másokat is akart vinni. Hozta a Kornitzer gyerekeket és még másokat. Én nem akartam menni, nem akartam otthagyni a mamát, pedig a papa főleg miattam indult el, féltettek, hogy esetleg majd behívják katonának.

Az első éjszakát a győri bész hamidrosban töltöttük sok más menekülővel, az ottani, Moskovits nevezetű sakterék mellett, akik nagyon rendes emberek voltak, adtak nekünk teát, akkor volt hanukka, a papa gyújtott gyertyát. (Moskovitsék kikerültek

Williamsburgba.) Jöttek a hírek, hogy a határ le van zárva, Győrben rekedtünk egy-két napra. Volt ott egy pesti fiú, Weingarten Zánvele az öccsével, Jankelével, akikkel együtt tanultam Pakson, az anyja hozta le őket, meg Marit, a leánytestvérüket. Ott volt Hoffmann Mordecháj, aki szintén Pakson tanult (és Londonban telepedett le), meg mások is. Az emberek lebeszéltek minket az indulásról, nem lehet átmenni a határon. De a Weingarten néni találkozott valakivel, aki hajlandó volt elvinni őket a határra, és akkor a papa azt mondta, menjek én is velük. Ez az alak valami színészféle volt, minden színészt és színésznőt ismert, és amikor beszélgettek a vonaton, a Weingarten néni, aki hászidis volt, mindenkiről tudott. Én nagyon csodálkoztam, hogy nekik közös témájuk van.

Az éjszakát egy sváb családnál töltöttük a határnál, a következő éjjel akartunk elindulni, de a kisebbik Weingarten fiú hányni kezdett az idegességtől, az anyja ottmaradt vele, mi meg elindultunk. Igen nehéz volt menni, dombrol le, dombra fel, a sötétben nem sokat láttunk. Én hoztam magammal egy pár tefillint, imaszíjat, valami fehérneműt és egy dobozban vagy egy kilogramm fényképet. Ma már sajnálom, hogy a sok családi iratból semmit sem hoztam el. Átmentünk a határon, a Hoffmann fiú beakadt egy bokorba, próbáltam húzni, hallottam, hogy szakad a kabát, de kihúztam. Egyszerre csak élénk ugranak az osztrák határőrök kétcsöves puskával, és elemlámpával ránk világítanak: „Halt!” Mindenkit megtapogattak, megtalálták a dobozt, mi ez, mondom, hogy *Bilder*, képek, de még ki se nyitották, gondoltam, ezek nem olyanok, mint az ávósok. Bevittek minket egy tanyára, le volt hintve szalma a földre, voltak ott menekülő muzsikus cigányok, akik zenéltek. Talán kenyeret ettünk, volt gyönyörű, sárga sajtjuk, persze nem nyúltunk hozzá, nem volt kóser. „Mért nem fekszetek le?” kérdezte németül egy vöröskeresztes. Tört német-séggel válaszoltam, hogy nem akarunk aludni. Nem akartunk lefeküdni; valaki kijön a jesivából, és majd odafekszik mindenki mellé a szalmára?! Az nem nekünk való. Rendben van, békén hagytak minket.

Reggel egy traktor pótkocsiján mindenkit elvittek egy iskolafélébe, ahol megjelent egy ember, és kérdezte, hogy ki tud németül. Jelentkezett valaki, és fordította ennek a beszédét, hogy most minket bevisznek Eisenstadtba egy táborba. Ez az alak mindent szó szerint fordított, azt mondta, „most bevisznek titeket Vasvárosba”, csodálkoztam, hogy nem tudja, hogy Eisenstadt magyar neve Kismarton.

Eisenstadt? Läger? Pont minket?! Hát mi Bécsbe akarunk eljutni! Elhatároztuk, hogy megszö-

künk. Tényleg megleptünk, senki nem szólt semmit, és mentünk a faluban, a Hoffman fiú kérdezgette az embereket, hogy hol találunk egy zsidót. Az egyik azt mondta, hogy menjenek át Frauenkirchenbe (Boldogasszonyba, ahol a papám született), ott lakik egy zsidó. Elindultunk, valaki felvett minket egy traktorra, és eljutottunk egy Rosenfeld Pál nevű zsidóhoz, aki mondta, hogy a felesége budapesti. Elmondtuk, hogy mi a helyzet. Elvitt minket az autóbusz-állomáshoz, a Neusiedelseenél, a Fertő-tónál át kell szállni, onnan egy másik autóbusz bevisz Bécsbe, itt van kölcsön pénz – Hoffmann barátom tényleg vissza is küldte neki a pénzt. Említettem ennek a zsidónak, hogy az apám ebből a faluból való, talán éppen ennek a háznak a helyén született, mert ott volt régen a templomudvar. De nem ismerte a papát, fiatalabb korosztályú volt.

Esteledett, mire Bécsbe érkeztünk. Péntek este, már majdnem szombat van, mit tudunk csinálni. Megyünk az utcán, egyszer csak találkozunk egy pesti fiúval, azt mondja, mért nem mentek a volóci rebbéhez, a paksiak mind ott vannak. És megmondta, hol lakik, vagy talán el is vitt minket oda. Ott volt a Glück rabbi, meg mások is, vagy nyolcvan ült az asztalánál. Akkor már imádkoztak, éppen a Lechó dajdit⁵⁸ énekeltek. Hogy mennyire megörült nekünk a volóci rebbe! Hát mi őt jól ismertük, a háború alatt menekült Pestre, a Rombach utcában lakott, közvetlen a Glück rebbe mellett, nagyjából a status quo templommal szemben. A lakásán volt egy bész hamidros, voltak haszidjai, akik rajongtak érte. A felszabadulás után volt egy kisebb jesivája is, ismerek olyanokat, akik nála tanultak. Amikor Moskovits Dávid rabbi Bonyhádról Miskolcra került, őt választották meg a helyére, de továbbra is Pesten lakott, onnan járt le időnként Bonyhádra. Mikor elment Magyarországról, 54 körül, Pakson át ment a busz, amivel Bonyhádról Pestre utazott, és a mi rabbink kivitt minket a megállóhoz, hogy búcsúzzunk el tőle. Én azután Bécsben vagy másfél évig laktam nála. Nem jött ki Amerikába, Bécsben maradt, ott halt meg, ott van eltemetve. Tudom, hogy voltak Pesten, akik nem szerették, és merem állítani, hogy a bécsi ortodoxok többsége sem volt képes értékelni őt. Nagy talmudtudós volt és nagyon jó ember, tiszta szívű, aki az utolsó falatját is odaadta volna másoknak. Kiadott egy könyvet, szó van róla, hogy a fiai újra kinyomtatják.

Miután Győrben a papa elküldött engem a Weingarten nénival a határra, a papa elvitte a nővéreimet, a Kornitzeréket és másokat Sopronba. Az eredeti terve is ez volt, mert emlékezett, hogy mikor Célemben tanult, Sopronnál elég könnyű volt át-

szökni a határon. Sopronban szerzett egy embert, aki majd átviszi őket. A papa azt mondta Editünknek, hogy mikor átérnek Ausztriába, adjon egy fényképét ennek az embernek, ez lesz majd a bizonyíték, hogy átjutottak, és akkor kifizeti neki, ami jár. Át is vitte a őket – ugyanazon az éjszakán, mint mi mentünk át –, de az osztrák oldalon még nagyon sokat kellett menni, hegyes-dombos vidéken, a nővérem ráírta ceruzával a kép hátára héberül, hogy rossz volt az út. Ez egy vagány alak volt, és ezt kiradírozta. A papa nem vette észre, és sok embert küldött hozzá. Később Pesten a papa tanulmányozta a képet, észrevette, hogy a pasas kiradírozott valamit, sőt ki is olvasta az eredeti írást, utána már nem bízott benne, nem mert embereket küldeni hozzá.

A nőveremék bekerültek az eisenstadti lágerbe, ahová minket is akartak vinni. Mesélték, hogy ott zsidóztak a magyarok is, meg az osztrákok is. Ezen nincs mit csodálkozni, a mamámmal is zsidóztak a bécsi rendőrségen, mikor a menekültkártyáért jelentkezett.

Péntek este érkeztem Bécsbe, vasárnap reggel jön egy Erdős nevezetű pesti ember a volóci rabbihoz imádkozni, és mondja, hogy a nővéreim a Nord Hotelben vannak, a Szochnut oda küldi a menekülteket. Megörültem, elmentem oda, megtaláltam őket. Aztán próbáltunk pénzt kölcsönkérni különböző bécsi ismerősöktől, hogy tudjunk küldeni valakit, aki a szülőket áthozza. De nem sikerült pénzt szerezni. A szüleink sok embernek segítettek átjutni a határon, ők a háború alatt is mentettek embereket, reszkírozták az életüket. Egy Blusenstein Izsák nevezetű, williamsburgi haszid nem egyszer mesélte, hogy 56-ban Pesten a papa odaállt a teherautó elé, aminek menekülőket kellett vinni a határra, és azt mondta, ez a teherautó nem fog elindulni, míg ezt az embert családostul ingyen fel nem veszik. Sokan mondták Bécsben, hogy a papa segített nekik kijönni. Például a Jurovits kérdezte a papát, nincsen-e egy menekülési módja, azt mondta a papa, van, de az a feltétel, hogy a saját két árva unokahúgait ingyen magával viszi. És ez így is történt. (A Jurovitsék Boro Parkban telepedtek le.) A papa egy fillért sem fogadott el, sőt sokszor ő fedezte a kiadásokat.

Végül a szüleim három héttel később, december 21-én érkeztek meg, egy nagyobb csoporttal, köztük voltak a Holczer rabbiék meg a Fischmannék is. Bécsben borzasztó hideg volt, majd megfagyunk. A nővéreim átmentek a Nord Hotelből egy Grosz nevezetű, nagyon rendes családhoz, akikhez valami rokoni kapcsolat fűzött, és a háború alatt a mama családjánál bujkáltak. Én meg a volóci rabbinál voltam. Aztán amikor megérkeztek a szüle-

ink, a Groszék szereztek nekik meg a Fischmannéknak egy-egy hotelszobát, de csak rövid ideig voltak ott. Közben kinyitott a Hotel Continental Bécs második kerületében, az egykori orosz zónában, ég és föld az első kerülettel. Azelőtt a hotel egyik részében oroszok laktak, a másik része romos volt. Ezt a hotelt az Aguda valahogyan megszerezte, ott kaptunk egy-egy pici szobát, mi is meg a Fischmannék is. És végre együtt volt a család.

Mi Izraelbe akartunk menni. A Szochnut elküldte Bécsbe egyik unokabátyámat, egy szakállas jesivabóheret és kiszolgált katonát, hogy csináljon propagandát Izraelnek. Nagy propagandát nem tudott csinálni, mert szatmári haszidok jöttek Brooklynból meg Londonból, akik Amerika mellett agitáltak. Nem voltunk tisztában, hogy mi a helyzet Izraelben, nem tudtuk, hogy jegyrendszer létezik, még egy banánt se lehet kapni jegy nélkül. Bécs tele volt minden jóval, addig ettük a szardíniát, míg ki nem ütött az ember bőrére. És mennyi csokoládét, mennyi datolyát (lehet mondani, hogy később ez tartott engem életben). Editünk vagy két hónap múlva elment Izraelbe a Fischmannékkal. Fél évvel később a szüleim meg Vera is mentek Izraelbe. Az volt a terv, hogy rövid időn belül én is megyek, de nem mint bevándorló, hanem mint tanuló. Igaz, jegyem nem volt, nem is volt rá pénzem. Természetesen magyar útlevelet nem kaphattam. Szereztem egy *Fremdenpass*-ot, idegen-útlevelet, kivettem egy izraeli látogatási vízumot, tehát nem leszek automatikusan izraeli állampolgár. Hiába voltam cionista gondolkodású, nem akartam katona lenni, ez ellentétben volt a pacifista felfogásommal. Gondoltam, ha muszáj, visszamegyek Bécsbe.

Amikor a papa megérkezett Izraelbe, rögtön látta, hogy milyen nehéz a helyzet. Ötvennégy éves volt, öregnek tartották, nem nagyon kaphatott állást. Igen rossz volt a gazdasági helyzet, különösen a szinai visszavonulás után. Borzasztó meleg volt, a mama sem bírta a klímát. A papáék nagyon csalódtak, egyetlen rokon sem írta meg az igazságot. A papa megírta Bécsbe, hogy próbáljak kijutni Amerikába.

Nagyon nehéz világ jött, az a pár dollár, amit a papa ott hagyott, sokáig nem tarthatott. A Joint minden zsidó menekültnek adott egy csekély támogatást, körülbelül 20 schillinget egy napra, kevesebbet, mint egy dollárt. Mielőtt a papa elment, elvitt a Jointhoz, hogy adják továbbra is a segílyt, amíg Bécsben vagyok. De ahogy a szüleim elmentek, azonnal megvonták tőlem a támogatást. Bécsben nagyon csúnyán viselkedett a Joint. Elmentem a központjukba, a Seitenstädtegasseba, hogy adják vissza a támogatást. Végeredményben a Continen-

talban volt hol aludjak, de az nem azt jelenti, hogy meg is tudok élni. A Joint irodában egy nénikéhez kerültem, kérdezte, mit akarok, elmondtam. Erre a szép németességgel azt mondja: „Legyen szíves, jöjjön velem.” Odavisz egy ajtóhoz, és mondja: „Kérem, menjen előre.” Nézttem, egy öreg néni, és előre enged egy fiatal taknyost, hogy létezik ez? Kinyitom az ajtót, utána még egyet, kétszárnyú, dupla nagy fehér ajtó volt, ahogy kilépek, rögtön bezárja mögöttem az ajtót, és egy üres lépcsőházban találok magam. Egy másik alkalommal a Jointban szóltak a rendőrnek, hogy dobjon ki, de a rendőrben volt annyi emberség, hogy nem dobott ki. Ezeket soha nem fogom elfelejteni. A Continentalban maradt néhány bóher, köztük a makói Gombó fiúk. A tétí származású, néhai Gewürtz Jenő, Jona, a weiburggassei templom rabbija és a bécsi hitközség dájénja, nagyon rendes ember volt, jött nekünk előtanulni, sőt szerzett nekünk valami támogatást is.

Nem sokkal később a Continentalt kezdték kiüríteni, a menekülteket vitték Felső-Ausztriába, az Asten bei Enns-i D. P. Lagerba, menekülttáborba. Ez a barakkkláger a háborúban a Mauthausenben szolgáló SS-ek lakóhelye volt. Már alig maradt valaki a hotelben, a végén engem is elvittek. De legalább kaptam egy csekély Joint- és állami támogatást, körülbelül hatszáz schillinget egy hónapban. Később, amikor a Continentalt teljesen bezárták, a volóci rebbe bevett engem, nála laktam, de havonta kellett mennem Astenba, hogy felvehessem a támogatást, és az útiköltség oda-vissza kétszáz schilling körül volt.

A papa egyik unokatestvére küldött egy meghívólevelet Torontóból, amivel jelentkeztem a kanadai követségen, de minden ok nélkül elutasítottak. Időnként eljött Astenba a linzi HIAS³⁹ kiküldöttje, egy igen rendes nő. Jelentkeztem nála. Kérdi, hogy hol születtek a szüleim, mutassam meg a falon lógó térképen a helységeket, mert mint kiskorú, esetleg mehetek Amerikába a szülők kvótája szerint. Később ajánlotta, hogy szerezzek egy amerikai jesivától papírokat. A Zafir fiú akkor már Brooklynban volt, neki írtam. Szerzett a szatmári jesivától papírt, meg egy meghívólevelet a kassai származású, jómódú williamsburgi Zupnik Izraeltől. Minden iratot beadtam, átmentem az orvosi vizsgálaton, de az utolsó percben egyszerűen elutasítottak. Meg vagyok győződve, hogy mindkét esetben a Szochnut keze volt benne, kényszeríteni akartak, hogy menjek a szülők után Izraelbe.

Az Egyesült Államokba csakis kvótákkal lehetett vízumot kapni. A magyar és az osztrák kvóta nagyon rossz volt, a német nagyon jó. Ha valaki jelentkezett mint Volksdeutsch, nemzeti német, az

elég könnyen kapott vízumot; néhány zsidónak sikerült így kijutnia Amerikába. A papa Izraelben elment az amerikai követségre, jóba lett az egyik alkalmazottal, ő felvilágosította, hogy a mama után jogos a csehszlovák kvótára; hat hétre rá megkapták a vízumot. A papám azt írta Bécsbe, hogy menjek el az amerikai követségre, és mondjam, hogy küldjenek egy táviratot a tel-avivi követségre, mert mint kiskorú a szülők után jogosult vagyok az amerikai vízumra. Még sok akadály gördítettek elém, de a végén csak megkaptam a vízumot.

Több mint huszonhét hónapot töltöttem Ausztriában. Ha rögtön jelentkeztem volna az amerikai követségen, két-három hónapon belül itt lehettem volna, ugyanúgy, mint sok barátom. És nagyon sok mindent megspórolhattam volna. Én Bécsben két iskolában tanultam kézi gépkötést, aminek hasznát vettem Amerikában. Tudniillik, a kötő szakmában dolgoztam mint mechanikus és mintakészítő vagy huszonöt évig.

Kimustrált katonai gépen hoztak New Yorkba, huszonnégy órás út volt, jöttek más zsidók is. A repülőtéren messziről láttam, hogy a papám vár. Odajött hozzám egy ember a HIAS-tól, hogy segítsen, mondtam, nincs rá szükség, itt van a papám. Busszal és *trainnel* hazahozott, akkor már a szüleim és Vera nővérem négy hónapja itt éltek, és a papa jól kiismerte magát. Nézelődtem, minden borzasztó piszkos, mocskos, *fire escape*, rácsos tűzlétra a házakon. 1959. március 13-a volt, és akkora hó, mint annak a rendje.

JEGYZETEK

- ¹ Rabbi Slomo ben Jicchak (1040–1105) nevének rövidítése. A franciaországi Troyes rabbija és a talmudi kommentár-irodalom legfontosabb, legnagyobb hatású alakja volt.
- ² Mendelsohn Mózes (1729–1786) németországi zsidó filozófus, a zsidó emancipáció és vallási reformok híve.
- ³ Welcz Jisrael (1887–1973), Welcz Cví fia, Balajti Chajim Efraim tornaaljai rabbi veje, a *Divré Jisrael* című könyv szerzője. Pakson és Pozsonyban tanult. Előbb Tinnyén volt állásban, onnan a budapesti Sasz Chevrába, majd a Csáky (Hegedűs Gyula) utcai templomba került. A háború után budapesti dájén volt. 1948-tól élt Jeruzsálemben.
- ⁴ A Magyar királyi honvédelmi miniszter rendelete, 1942. május 16. Lásd Karsai Elek (szerk.): Fegyvertelen álltak az aknamezőkön I–II., MIOK, 1962, 14. o.

- ⁵ „Fölvételi ív a népesség és háziállatok számlálására az 1869. december 31-i állapot szerint.”
- ⁶ Brody Menáchem (1862–1938) nagykállói főrabbi. Brody Ábrahám nagybereznai rabbi fia, Löwy Mesulem Feis nyírtassi cadik veje. 1882-ben vette át apósa helyét, és 1902-től működött Nagykállón. Mindkét hitközségében nagy jesivát vezetett.
- ⁷ Grünwald Mózes (1853–1910) huszti főrabbi, az *Arugasz Haboszem* – jiddisiesen „Arigesz Habajszem” – című döntvénytár szerzője. Grünwald Amram csornai kereskedő fia, Grünwald Jozsef gálszécsi, illetve Rosenbaum Amrom mádi rabbi unokája. Katz Menáchem sopronkeresztúri rabbinál, majd Pozsonyban, a „Kszáv Szófer”-nél tanult. 1882-től Homonnán volt rabbi, onnan 1886-ban Kisvárdára került. 1893-ban választották huszti főrabbiává, ahol az akkori idők egyik legfontosabb jesiváját sikerült kiépítenie. Fiai, leszármazottai is fontos magyarországi rabbik voltak.
- ⁸ Aszód Áron Sámuel (1830–1905), korábban koltai rabbi, 1866-ban lett apja utóda.
- ⁹ Paskusz Mórt, Mosét (1881–1962) 1956-ban, Spiegel Menyhért halála után választották meg a BIH Ortodox Tagozata elnökévé.
- ¹⁰ A Moson és Sopron vármegyékben található Boldogasszony, Kabold, Kismarton, Köpcsény, Lakompak, Nagymarton és Sopronkeresztúr zsidó hitközségeinek gyűjtőneve.
- ¹¹ Az Orczy család VII. ker., Király u. 1. szám alatti, főként szegény zsidók által lakott bérházának udvarán megnyitott imaház volt a pesti ortodoxia első állandó temploma.
- ¹² Spitzer Benjámin Salamon Zalmen halévi (1826–1893), az ausztriai ortodoxia élharcosa, a bécsi hitközség dájénja, a bécsi Adasz Jisrael ortodox tagozat alapítója. Feleségül vette a Chászám Szajfer özvegy leányát (ki a mamám dédnagymamája volt), és, annak halála után, feleségének az unokahúgát. Pozsonyban lett eltemetve.
- ¹³ Reich Jakov Koppel (1838–1929) budapesti ortodox főrabbi. Reich Avraham Jechezkel báni rabbi fia, Altenkunstadt Jakov Koppel Charif verbói rabbi unokája, a pozsonyi „Kszáv Szófer” tanítványa. 1860-tól Szobotiston, 1872-től Verbón volt rabbi. 1890-ben választották meg Budapestre.
- ¹⁴ A haszid férfiak szombati és ünnepi viseletéhez tartozó prémsapka.
- ¹⁵ Weinberger Sámuel Lévi (1860–1925) Weinberger Pinkász avasfelsőfalui rabbi fia, Lichtenstein Hillel „Kolomájer” veje, a margittai és a huszti rabbik tanítványa. Előbb Avasfelsőfalun, majd

- Nagybányán működött. 1905-ben, Aszód Áron Sámuel halála után választották meg Dunaszerdahelyre.
- ¹⁶ Katzburg Dávid Cví (1856–1937), Plaut Fájvel nagysurányi rabbi, illetve a pozsonyi „Sévet Szófer” tanítványa. Az általa szerkesztett és kiadott Tél Talpiosz Magyarország legismertebb halachikus folyóirata volt.
- ¹⁷ Grünwald Jakov Jechezkiel (1881–1941) a két háború közötti Magyarország egyik legfontosabb rabbija és jesivavezetője volt. Előbb a Sáros megyei Lukón volt rabbi, onnan nagybátyja, Grünwald Dávid Eliézer helyére, Sopronkeresztúrra választották meg. 1923-ban került Bánffyhunyadra, 1929-ban költözött Pápára, 1931-től volt az ottani „Kehal Adasz Jiszrael” főabbija.
- ¹⁸ Kahán rabbi (1866–1944), Kahán Eizik hernádsadányi rabbi fia és 1892-től utóda, 1919-ben került Bonyhádra, majd Sopronkeresztúrra. 1931-ben ungvári főrabbiává választották.
- ¹⁹ Fellner Joel (1862–1925), Fellner Simon Chajim beledi rabbi fia, Schreiber-Szofer Akiba pápai talmud-tudós veje. Csak negyven éves korában vállalt rabbiállást: 1902-től volt beledi és 1922-től sátoraljaújhelyi rabbi.
- ²⁰ Rokeach Aharon belzi és Rokeach Mordecháj bilgoraji rabbit 1943-ban szöktették Budapestre. A mentési akció jórészt magyar zsidóknak volt köszönhető.
- ²¹ Groszberg Ervin, Slomo (1922–2015), Groszberg Jenő rabbi és lapszerkesztő fia. Berkovits Chajim Alter váci és Buchsbaum Josua galántai rabbinál tanult. 1945-től részt vett az Agudat Jiszrael szervezet munkájában, és az ortodox Talmud-Tórát vezette. 1957-ben Bné Brakban telepedett le.
- ²² Scharf Móric, Scharf József templomszolga 10 éves fia volt a tiszaezlári vérvád koronatanúja.
- ²³ Glück Hugó, Chánajch Solajm halévi (1919–1993)
- ²⁴ Jungreis Sándor, Amrom halévi (1917–1972), Jungreis Áser gyöngyösi főrabbi fia, Klein Dov sátoraljaújhelyi rabbi veje. A háború után rövid ideig Gyöngyösön volt rabbi, majd budapesti dájenné választották. 1953-ban alijázott, a Tel Aviv melletti Jazurban élt.
- ²⁵ Gold Lerner Osiás, Jehosua (1900–1969) Lerner Tovia fia. A háború előtt a Bereg megyei Volóc rabbija volt, a negyvenes években menekült Budapestre, az ötvenes évek elején Bécsben telepedett le. Összegyűjtött írásait a Kneszet Jehosua című könyvben adták ki.
- ²⁶ Groszberg Jenő, Jozsef (1894–1982), Groszberg Árje fia, Groszberg Áser „Eszlárer” belényesi rabbi unokája, Klein Salamon biharkeresztesi rabbi veje. Hunfalván és Pozsonyban tanult. 1925 és 1944 között ő szerkesztette és adta ki a *Zsidó Újság* című, magyar nyelvű ortodox hetilapot. 1956 végén Holczer rabbi utódaként az Akácfa utcai templom rabbija lett, és a Kazinczy utcai Sász Chevrában is rendszeresen tanított.
- ²⁷ Eredeti nevén Schlesinger Áser (1887–1964). 1949-től volt az ortodox hitközség, illetve a BIH Ortodox Tagozatának titkára.
- ²⁸ Moskovits Baruch Cví (1907–1990), Moskovits Dávid makói hagymakereskedő fia.
- ²⁹ Jakobovits Simon (1902–1982) Jakobovits Jakab békéscsabai tanító fia. A hunfalvai és a nagy-magyarországi jesiván tanult. 1944-ig Szarvason élt, 1949-ben választották meg soltvadkerti főrabbinak. 1957 tavaszán Jeruzsálemben telepedett le.
- ³⁰ Grünwald Eliezer Dávid (1868–1928) a tőle tizenöt évvel idősebb bátyjánál tanult. 1898-tól dunaszerdahelyi dájen, 1906-tól sopronkeresztúri, 1912-től felsővisói főrabbi volt. 1920-ban megválasztották Szatmárra, ahol a Romániához csatolt ország rész legnagyobb jesiváját vezette.
- ³¹ Krausz Jolán, Juta bat Zev (1909–1990).
- ³² Lemberger Mose Nátán (1909–1983), Lemberger Menáchem polgári rabbi fia, Rosenfeld Efraim szendrői rabbi veje. 1936-tól a makói jesivát vezette, 1945-ben főrabbiává választották. 1951 decemberében kivándorolt, az izraeli Kiryat Atán telepedett le.
- ³³ Schreiber Szofer Simon (1850–1944), a pozsonyi „Kszáv Szofer” fia, Spitzer Zalmen bécsi rabbi veje. 1879-től volt egrri főrabbi.
- ³⁴ Moskovits Dávid (–1985) a háború előtt a pápai jesivában tanított, 1945-től Bonyhádon, 51-től Miskolcon volt főrabbi. 1954-ben kivándorolt, a jeruzsálemi „Édó Ha-Charédisz” dájenjaként funkcionált.
- ³⁵ Fürth Juda (1910–1982) a forradalom után Williamsburgban telepedett le, előadó rabbi volt a The House of Sages, „A talmud-tudósok háza” nevű East Side-i aggok házában.
- ³⁶ Schreiber Szofer Mózes (1762–1839), a „Chaszam Szofer” című döntvénytár szerzőjét, a magyar zsidó ortodoxia legnagyobb hatású alakját 1806 őszén választották meg Nagymartonból Pozsonyba, Tysmenitz Mesulom főrabbi helyére.
- ³⁷ Kornitzer Mózes az Ortodox Tagozat nevelésügyi elöljárója volt.
- ³⁸ Lcho Dajdi, „Jöjj, kedvesem”. A „Szombat Menyasszonyt” köszöntő péntek esti istentisztelet bevezető éneke.
- ³⁹ Az amerikai Hebrew Immigration zsidó bevándorlási szervezet.